ESSA
Eurasian Social Sciences Association

UIDD
UKRAINIAN INSTITUTE FOR DIRECT DEMOCRACY

Eurasian Academic Research Journal

MULTILANGUAGE SCIENCE JOURNAL

2019. № 3 (33)

Special edition

ELECTRONIC DIRECT DEMOCRACY

2019

Eurasian Academic Research Journal
Founded by Eurasian Social Sciences Association on June 2016

ISSN 1829-4863

EDITORAL BOARD

Editor-in-Chief

Stefanchuk Mykola
PhD (Law), Associate Professor, Honored Lawyer of Ukraine. European Scientific-Research Institute of Law

Executive editor

Harutyunyan Robert
President of Eurasian Social Science Association

Deputy Editors

Dovhan Valerii
Doctor of Science (Public Administration), Associate Professor. Ukrainian Doctors Assembly of Public Administration

Kalaur Ivan
Doctor of Science (Law), Professor, Honored Lawyer of Ukraine. Ternopil National Economic University

Kulynych Roman
Doctor of Science (Economics), Professor. Khmelnitsky University of Management & Law

Editors

Etel Leonard
Doctor Habilitatus (Law), Professor.
University of Bialostok

Havryliuk Ruslana
Doctor of Science (Law), Associate Professor.
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

Hryniak Andrii
Doctor of Science (Law), Professor.
Research Institute of Private Law
and Entrepreneurship.
National Academy of Law Sciences of Ukraine

Kostytskyi Vasyl
Doctor of Science (Law), Professor,
Academician of National Academy of Legal Science,
Honored Lawyer of Ukraine.
Ukrainian Lawyers Association

Kresin Oleksii
Doctor of Science (Law), Associate Professor.
V. M. Koretskyi Institute of State and Law,
National Academy of Sciences of Ukraine

Kulynych Omelian
Doctor of Science (Economics), Professor.
Khmelnitsky University of Management & Law

Muzyka Anatolii
Doctor of Science (Law), Professor,
Corresponding Academician of National Academy
of Legal Science

Muzyka-Stefanchuk Oksana
Doctor of Science (Law), Professor.
Scientific-Research Institute
of Intellectual Property,
National Academy of Law Sciences of Ukraine

Patsurkivskyi Petro
Doctor of Science (Law), Professor,
Honored Lawyer of Ukraine.
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

Ruśkowski Eugeniusz
Doctor Habilitatus (Law), Professor.
University of Bialostok

Stefanchuk Maryna
Doctor of Science (Law). Kyiv National Economics
University

Stepanyan Ani
PhD (Law).
Eurasian Social Science Association

Vyhovskyi Dmytro
PhD (Law), Associate Professor.
Khmelnitsky University of Management & Law

Voloshyn Yurii
Doctor of Science (Law), Professor,
Honored Lawyer of Ukraine.
Institute of Legislation
of the Verkhovna Rada of Ukraine

Babii Iryna
PhD (Economics), Associate Professor.
Khmelnitsky National University

Butenko Andrii
PhD (History), Associate Professor.
European University

Harutyunyan Lusine
MIP (Law, Intellectual Property).
Eurasian Social Science Association

Ilikchiieva Kateryna
PhD (Law).
Kyiv National Economics University

Kojoyan Hripsime
PhD (Law), Associate Professor.
Russian-Armenian University

Khomenko Mykhailo
PhD (Law).
Association of Civil Lawyers of Ukraine

Levkiskyi Bohdan
PhD (Law), Senior Researcher.
Research Institute of Private Law
and Entrepreneurship,
National Academy of Law Sciences of Ukraine

Rozhko Oleksandr
Doctor of Science (Economics), Associate Professor.
Institute of Postgraduate
& Continuing Education
Taras Shevchenko National University of Kiev

Sargsyan David
PhD (Law).
European Regional Educational Academy

Sviatotskyi Oleksandr
Doctor of Science (Law), Professor,
Academician of National Academy of Legal Science,
Honored Lawyer of Ukraine

Stefanchuk Ruslan
Doctor of Science (Law), Professor.
Corresponding Academician of National Academy
of Legal Science

Shoshin Sergey
PhD (Law), Associate Professor.
N. G. Chernyshevsky
Saratov National Research University

© Eurasian Social Sciences Association
© Eurasian Academic Research Journal

CONTENTS

Kuftyryev P.
Welcoming address 6

Kuftyryev P.
Direct Democracy — the Only Way of the State in the Third Millennium (in Rus.) 7

Kuftyryev P.
Direct Democracy — the Only Way of the State in the Third Millennium 14

Kuftyryev P.
Legal Hermeneutics of the Electronic Democracy as a Constitutional-Legal Category 20

Kuftyryev P.
Concept and System of the Electronic Democracy's Principles 63

Kuftyryev P., Merezhko A., Lolenko E.
Estonian Experience of the e-Gov services' Implementation 71

Instruments of Direct Democracy 76

How the Institute Views the Model of the People's Participation in the Direct management of the State's and Local Affairs (Direct Democracy) 76

EXPLANATORY NOTE
to the Draft of the Law of Ukraine
«On the Amendments to the Constitution of Ukraine (on the People's Authority)» 77

COMPARATIVE TABLE
to the Draft of the Law of Ukraine
«On the Amendments to the Constitution of Ukraine (on the People's Authority)» (in Ukr.) 80

COMPARATIVE TABLE
to the Draft of the Law of Ukraine
«On the Amendments to the Constitution of Ukraine (on the People's Authority)» 86

CONTENTS

Куфтирєв П.
Вітальне слово 6

Куфтырев П.
Прямая демократия — единственный путь государства в третьем тысячелетии 7

Kuftyryev P.
Direct Democracy — the Only Way of the State in the Third Millennium 14

Куфтирєв П.
Правова герменевтика електронної демократії як конституційно-правової категорії 20

Куфтирєв П.
Поняття та система принципів електронної демократії 63

Куфтырев П., Мережко А., Лоленко Е.
Эстонский опыт внедрения сервисов e-gov 71

Інструменти прямої демократії 76

How the Institute Views the Model of the People's Participation in the Direct management of the State's and Local Affairs (Direct Democracy) 76

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
до проекту Закону України
«Про внесення змін до Конституції України (щодо народовладдя)» 77

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ
до проекту Закону України
«Про внесення змін до Конституції України (щодо народовладдя)» 80

COMPARATIVE TABLE
to the Draft of the Law of Ukraine
«On the Amendments to the Constitution of Ukraine (on the People's Authority)» 86

Куфтирєв П.
Голова Українського інституту прямої демократії,
кандидат юридичних наук

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

Шановні колеги!

Надзвичайно радий представити вашій увазі спеціальний випуск Eurasian Academic Research Journal, який здійснено за спільної ініціативи редакції журналу та нашого Українського інституту прямої демократії.

Останні електоральні події в Україні та проголошення нового курсу на побудову сервісної держави з реальними інструментами прямої демократії обумовлюють значну зацікавленість широких кіл громадськості, науковців, юридичної спільноти у дослідженні таких феноменальних явищ політико-правового буття, як пряма та електрона демократія, сервісна держава, електронне урядування. Проте вітчизняних публікацій, які б у науково-популярній формі висвітлювали зазначену проблематику все ще бракує. Пряма електрона демократія та е-урядування все ще залишаються предметом дискурсу вузького кола спеціалістів, хоча суспільний запит на таку інформацію вельми широкий.

Наш Український інститут прямої демократії ставить собі за мету не тільки популяризацію ідей прямої електронної демократії, але й безпосередню розробку алгоритмів впровадження інструментів e-dem та e-gov в Україні. З цією метою тами зібрано потужний колектив експертів правників-конституціоналістів, теоретиків і практиків нормотворення, політтехнологів, спеціалістів GR, соціологів та IT-фахівців, які спільними зусиллями виробляють програми імплементації механізмів забезпечення безпосереднього народовладдя вже зараз. Вперше в Україні нами налагоджено тісну співпрацю з аналогічними інституціями дослідження і впровадження прямої демократії Європи. Наші практико-прикладні і методологічні продукти виносяться на широке громадське обговорення і пропонуються суб'єктам публічного адміністрування до впровадження. З гордістю відмічаємо, що певні наші ініціативи знаходять підтримку новообраних інститутів державної влади і взяті до уваги при плануванні політико-правового розвитку нашої держави.

У даному номері Eurasian Academic Research Journal Ви знайдете розробки Українського інституту прямої демократії та мої особисті напрацювання по цій тематиці, яка становить для мене не тільки предмет академічного інтересу, як науковця, але також є полем нашого практичного правового моделювання та прикладних політико-правових ініціатив.

Маю надію, що представлена інформація стане у нагоді не тільки науковцям і дослідникам прямої електронної демократії, але й широким колам юристів, політтехнологів, громадським активістам, які практикують у сфері просування інструментів безпосереднього народовладдя.

З повагою,
Голова Українського інституту прямої демократії,
кандидат юридичних наук **Павло Куфтирєв**

Куфтырев П.
Глава Украинского института прямой демократии, кандидат юридических наук

ПРЯМАЯ ДЕМОКРАТИЯ — ЕДИНСТВЕННЫЙ ПУТЬ ГОСУДАРСТВА В ТРЕТЬЕМ ТЫСЯЧЕЛЕТИИ

Как хорошо известно, книги имеют свою судьбу. И встреча с книгой — как и встреча с человеком — может повлиять на судьбу, привлечь внимание к темам и проблемам, которые прежде пребывали где-то на далекой периферии интересов или представляли интерес сугубо теоретический.

Такой книгой, вызвавшей у меня исключительный интерес, стала книга правящего князя Лихтенштейна Ханса-Адама II «Государство в третьем тысячелетии». Вышедшая и на русском, и на украинском языках, книга привлекла внимание читателя. Это книга тонкого и мудрого автора — монарха и «убежденного демократа» (как сам он себя характеризует).

Современный мир изменчив, и перемены затрагивают все стороны нашей жизни. Один из фундаментальных вопросов, который интересует и политиков, и ученых, и неравнодушных граждан: «Каким быть государству в третьем тысячелетии?»

Для нашей страны, переживающей непростые времена, этот вопрос представляет далеко не только теоретический интерес. Ведь Украина всё еще не может преодолеть системные проблемы в государственном управлении, обуздать коррупцию, создать независимую и эффективную судебную систему. Уровень доверия граждан к институтам государства находится на катастрофически низком уровне.

Поэтому нам в поисках решения наших проблем весьма полезно обращаться к оценкам и размышлениям людей, имеющих позитивный опыт руководства государством и демонстрирующих лучшие качества современного политика. Таков автор этой книги — Ханс-Адам II — носитель княжеского титула и высокого аристократического достоинства, мыслитель и финансист, знаток и покровитель искусств. Он в то же время — один из последовательных и убежденных защитников ценностей и практики демократии.

Мне было весьма полезно — с учетом перспектив становления нашего Украинского Института прямой демократии — обратиться к мыслям и рекомендациям одного из действующих европейских монархов. Лихтенштейн (наряду со Швейцарией) являет собой пример государств с наиболее развитыми и испытанными механизмами прямой демократии. Несмотря на привычную принадлежность к т.н. «карликовым государствам», именно княжество Лихтенштейн являет нам полезный и поучительный опыт функционирования всего того, что именуется прямой демократией.

Нужно заметить, что инструменты и формы прямого участия (референдумы, народные собрания, консультативные опросы и т. п.) доказывают свою эффективность в рамках самых разных политических форм — монархия здесь вовсе не исключение. В то же время наше демократическое государство со всеми его формальными атрибутами, к сожалению, совсем не может похвалиться тем, что даже элементарные формы прямой демократии у нас признаны и стали повседневностью.

Важно, что автор рассматриваемой книги — вовсе не кабинетный теоретик. Он — непосредственный творец истории своего государства, деятель, реализующий итоги своих научных умозаключений непосредственно — без бюрократических посредников, которые возникают неизменно в любом другом случае попыток внедрения научных моделей в управленческую практику. Ханс-Адам II имел также возможность ознакомиться и критически оценить опыт государственного строительства и управления во многих странах мира, лично общаясь с крупнейшими государственными деятелями современности.

В своей книге Ханс-Адам II подчеркивает, что он имел возможность взглянуть на государство в разных ипостасях: как глава государства, как политик, которому необходимо выиграть референдум в условиях прямой демократии, как бизнесмен, ведущий свои дела не только в своем государстве, но и на других континентах, как историк-любитель. Думается что такое многомерное сочетание опыта поистине феноменально. Князь выступает в редком для сегодняшнего дня амплуа просвещенного монарха, интеллектуала на троне.

Ханс-Адам II (полное имя имя Йоханнес Адам Фердинанд Алоиз Йозеф Мария Марко д'Авиано Пий фон унд цу Лихтенштейн (*Johannes Adam Ferdinand Alois Josef Maria Marko d'Aviano Pius von und zu Liechtenstein*) будучи рожденным в 1945 году в Цюрихе (Швейцария) взошел на трон в ноябре 1989 года после смерти своего отца — правящего князя Франца-Иосифа II.

Получив блестящее образование, Ханс-Адам II прошел стажировку в лондонских и испанских банках, приняв затем деятельное участие в развитии семейного бизнеса и управлении имуществом княжеской семьи. С 1972 правящий князь-отец уполномочил Ханса-Адама II единолично заниматься управлением финансами и имуществом княжеской семьи.

Ханс-Адам с детства проявлял повышенный интерес к гуманитарной сфере (истории и археологии), а также к физике. Однако сложности послевоенного мира и утрата значительной части собственности Княжеского дома заставили обратиться молодого человека к бизнес-образованию и проблемам государственного управления. На этих непростых поприщах он проявил себя с успехом.

Ханс-Адам II фактически превратил княжество в благополучную и устойчивую финансовую корпорацию, и все население княжества прямо или косвенно работает на данную корпорацию (и на себя, конечно, тоже!). В полной мере подтверждается истина выражения «Small is beautiful» (как известно, площадь княжества Лихтенштейн — 160 кв.км — немного меньше площади, например, города Одессы (162 кв.км), а население соответствует примерно нашей Жмеринке или Чугуеву).

По оценкам «Форбс» Ханс-Адам II, является богатейшим монархом Европы. Страна входит в число мировых лидеров по ВВП на душу населения. Само княжество, благодаря деятельности Ханса-Адама II стало одним из мировых финансовых центров, в нем присутствует и развитая высокоточная промышленность, фармацевтическое производство, виноделие и т.д.

Спортсмен, коллекционер произведений искусства, интеллектуал интересующийся проблемами политического развития мира и Европы, князь продолжил семейную традицию и с 2004 года передал повседневные управленческие функции своему сыну — наследному князю Алоизу, всецело посвятив себя науке в сфере государственного управления и искусству.

Свою первую конституцию Лихтенштейн получил еще в 1862 году. С 1921 года княжество, приняв новую

редакцию основного закона, окончательно оформилось как наследная конституционная монархия. Конституция Лихтенштейна определяет, что князь является главой государства и наделен широким кругом полномочий во внутренней и внешней политике. Интересным является финансовый статус князя и Княжеского дома. Княжеская семья является финансово независимой и существует на доходы от собственного бизнеса. Однако для осуществления представительских функций князь обеспечивается соответствующими бюджетными выплатами, которые, опять же, формируются в немалой степени за счет налоговых отчислений самого княжеского дома.

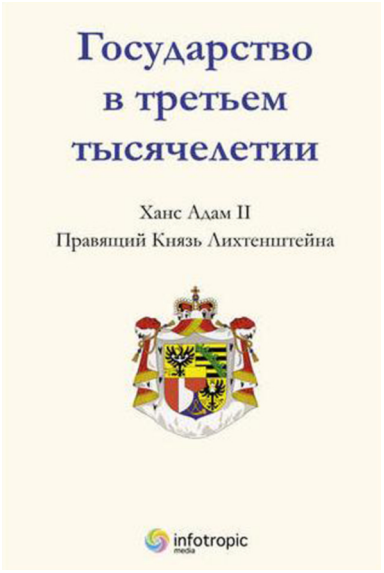

Князь в период своей активной государственной деятельности проявил себя как последовательный и деятельный реформатор. Так, по иронии судьбы, маленькое альпийское государство в XX веке оставалось последним, где не было закреплено равенство избирательного права мужчин и женщин. Женщины не обладали правом участия в выборах и референдумах вплоть до 1984 года, когда князем была проведена реформа, обеспечившая гендерное равенство в этом вопросе. Твердую позицию Ханс-Адам II занял и в вопросе вступления Лихтенштейна в ООН. Преодолевая традиционный альпийский изоляционизм, князь сумел убедить население страны поддержать в 1990 году вступление Лихтенштейна в ООН. При этом князь справедливо полагает, что даже такие малые и нейтральные страны, как Лихтенштейн могут и должны вносить свой вклад в дело сохранения мира и международное сотрудничество.

Феноменальным и беспрецедентным для истории развития конституционализма и форм правления в XX и XXI веках в Европе является результат референдума 2003 года, которым были существенно расширены управленческие полномочия князя. При этом в качестве системы сдерживания была принята норма, запрещающая князю использовать вето в случае, если парламент примет решение сменить форму правления на республиканскую. Таким образом, пример Лихтенштейна опровергает предположение о том, что монархическая форма правления исчерпала себя в XXI веке.

В 2012 году оппоненты князя инициировали длившуюся почти год кампанию по проведению референдума об ограничении полномочий князя. Однако 76 % подданных подтвердили желание видеть на престоле монарха с расширенными полномочиями (на то время — уже наследника Алоиза). Ханс-Адам II в духе присущей ему концепции корпоративности государства называет такую форму политического режима — «успешным 300-летним партнерством между народом и княжеским домом» (фактически же такое партнерство насчитывает даже более четырех веков). Фигурально выражаясь, в Лихтенштейне произошла консервативный сдвиг (кое-кто склонен именовать это даже «консервативной революцией»), обеспечивший победу роялистским силам в их современном понимании.

На официальном сайте Княжеского Дома в октябре 2009 года Ханс-Адам II отметил следующее: «Большинство людей верит, что маленькие государства и монархии принадлежат прошлому. Но я с этим не согласен».

Данное высказывание было сделано в связи с готовящейся к выходу книгой «Государство в третьем тысячелетии», которую князь готовил в ознаменование своего 65-летия, как определенный итог государственнической, политической и исследовательской деятельности. Книга вышла в 2009 году, в русском переводе в России — в 2012-м.

Книга сразу привлекла мое внимание, — после первого прочтения я начал ее перечитывать, буквально изучать абзац за абзацем. Разумеется, прежде всего меня интересовали различные аспекты прямой демократии — особенно через призму перспектив развития соответствующих институтов в Украине (референдумы, механизмы отзыва народных избранников, а также e-democracy).

Ханс-Адам II излагает свои конституционно-правовые взгляды на проблемы управления государством, роль государства и вопросы демократии.

Впрочем, с присущей иронией князь определяет жанр своей книги как «сборник кулинарных рецептов» относительно решения тех или иных проблем, касающихся устройства социальной жизни. Таким образом, перед читателем предстают не умозрительные построения праздного аристократа, а вполне прагматичные — и практически реализуемые — установки относительно того, как сделать жизнь людей безопаснее и счастливее.

Очевидно, князь Ханс-Адам II, является сторонником концепции делиберативной формы демократии, что видно по его интервью швейцарскому изданию «Die Weltwoche» от 11 февраля 2010 года. В частности, князь высказал следующее: «Демократия может вести к диктатуре большинства, которое не всегда право, мнение меньшинства при этом совсем не учитывается. Почти вся демократия, за исключением Швейцарии и Лихтенштейна, является косвенной и это очень слабая форма демократии. Почему не функционирует политическое объединение Европы? Потому что мы сильно различаемся. США были созданы в результате войны, затем прошли через гражданскую войну. Я надеюсь, что этого не будет в Европе. Я также полагаю, что время покажет ошибочность объединения. Оно даст преимущество, но приведёт к большим проблемам»[1]. Таким образом, Ханса-Адама II можно отнести не только к евроскептикам, но и сторонникам новых форм понимания демократии, в частности - делиберативной.

Перефразируя хрестоматийное выражение Дж. Кеннеди Ханс-Адам II в своей книге подчеркивает, что годы государственной и дипломатической работы его убедили в правильности следующего тезиса: «не спрашивайте, что гражданин может сделать для государства, но спросите, что государство может сделать для гражданина, лучше, чем любая другая организация»[2]. Таким образом, Ханс-Адам II подошел к восприятию государства, как некоей корпорации, призванной прежде всего удовлетворять потребности ее членов — граждан страны. Невозможно не согласится с подобным выводом, особенно сейчас, когда перед Украиной стоит сложнейшая политическая, юридическая, нравственная и ментальная задача определения путей дальнейшего развития, осмысления целеполагающих основ государственного устройства и т. д.

Как случилось, что Украина за всё время своего независимого существования так и не смогла создать комфортную, удобную, современную, приемлемую

[1] Цитируется по: Чухонкин А. Ю. Государство в третьем тысячелетии // Царский Вестник. — 2010. — № 29.
[2] Ханс-Адам II. Государство в третьем тысячелетии. — М. ; Берлин : Инфотропи Медиа, 2012. — С. 2.

среду для жизни своих граждан? За истекшие годы все мы осознали какой хрупкой является государственность, и как легко может быть потеряно государство. Вместе с тем события 2013–2019 гг. показали нам силу и возможности гражданского общества, потенциал гражданской солидарности и прямого действия. Произошел подлинный переворот в массовом сознании относительно оценки роли государства и его предназначения, роли и ответственности государственного аппарата перед гражданами.

В целом, не отрицая института государства, Ханс-Адам II предлагает по иному взглянуть на функциональность государства. Автор подчеркивает невозможность безгосударственных форм организации общества, поскольку обеспечение неприкосновенности собственности возможно лишь при гарантировании господства права, а право может обеспечить лишь государство. Нужно не «ликвидировать» государство в третьем тысячелетии, а лишь взглянуть на него по-новому — как на «государство-компанию» (именно сервисную компанию), где акционерами являются все граждане. Управление таким «акционерным обществом» осуществляется через формы прямой или непосредственной демократии. Таким образом, прямая демократия понимается в качестве одного из краеугольных камней построения и функционирования государства.

Рассуждая о формах административно-территориального устройства государства, Ханс-Адам II делится своим опытом, констатируя, что как социализм, так и национализм являются наихудшими формами политического правления. Без учета требований национальных меньшинств государство обречено на разрушение. Так, приводя в качестве примера разрушение Австро-Венгерской империи Габсбургов, князь настаивает, что «устойчивая демократия и политическая децентрализация являются очевидным решением проблем» для государств с крайне гетерогенным населением.

Ханс-Адам II неоднократно возвращается в своем произведении к вопросу о самоопределении — связывая его не с привычным нам самоопределением наций и народов, а с возможностями самоопределения территориальных образований (общин, коммун, громад). Такое самоопределение возможно и внутри национальных государств, не угрожая их целостности и стабильности. «Для того чтобы люди могли свободно и счастливо существовать необходимо не разрушать крупные государства, а убедить их в необходимости политической децентрализации, для того, что бы привнести демократические принципы и принцип самоопределения в их самые маленькие административные единицы, а именно местные общины, как то: деревни или города» - подчеркивает князь. Таким образом, в понимании Ханса-Адама II право на самоопределение имеют не только народы в этническом понимании, но административно-территориальные единицы.

Проблема весьма актуальна с учетом важности для нас реальной децентрализации, усиления роли и полномочий регионов и местных громад. Именно движение в этом направлении будет гарантией того, что Восток и Запад Украины будут и дальше жить в рамках одного государства — как это было протяжении. столетий?

Как указывает Ханс-Адам II, путем прямых форм народовластия может выявляться и учитываться воля народа (и отдельных групп) относительно отделения, узкой или широкой автономии, федерации, конфедерации, децентрализации — и с обязательным учетом интересов меньшинства. Реализация и обязательный учёт такой воли уменьшает конфронтацию, помогает поиску консенсуса, поиску средств к объединению на приемлемых для всех сторон условиях.

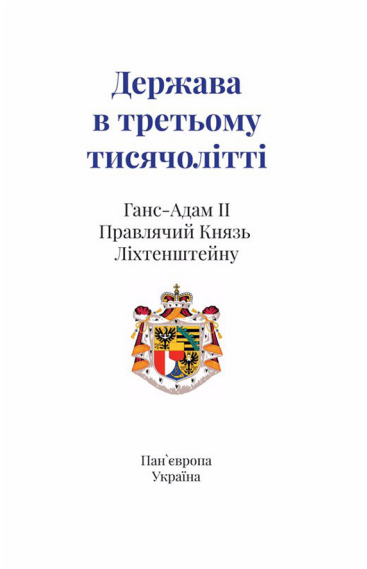

Князь выступает как проницательный и конструктивный критик политических форм, порожденных историей, представляя вниманию читателя масштабную панораму метаморфоз власти начиная буквально с каменного века (!). Какие-то его суждения об историческом процессе могут показаться умозрительными, но это не снижает ценности практических рекомендаций (и предостережений), содержащихся в книге. Особое внимание автор уделяет столетиям, создавшим известную нам Современность. Автор констатирует пагубные последствия влияния государственных форм национализма и социализма, отмечая, что «идеологическая машина государств» склонна использовать квазирелигиозный эмоциональный элемент национализма (сталинизма, нацизма и т. п.).

Ханс-Адам II довольно категоричен в своих негативных оценках традиционной (представительной) демократии, которая все более вытесняющей формы прямой демократии. Представительную демократию князь называет «слабой формой» демократии, ибо непосвященному населению очень трудно узнать, где сосредоточены реальные центры власти и ответственности.

Князь резонно замечает, что подлинная демократия не может быть построена только сверху вниз. Более важно, чтобы она строилась именно снизу вверх, особенно в крупных государствах. Местные общины передают наверх те полномочия, которые не могут быть реализованы именно на местном уровне (принцип субсидиарности). В наших условиях (речь об Украине и других постсоветских государствах) мы имеем многолетние рассуждения о децентрализации управления и бюджета, однако воз и ныне там: территориальные общины существуют только на бумаге, граждане остаются в стороне от реальных механизмов участия и в делах государства, и в решении местных проблем.

Ханс-Адам II исходит из основополагающей веры в то, что государство должно служить людям, а не наоборот. Именно это лежит в основе предлагаемого им идеала — превращения государств в компании, предоставляющие услуги человечеству.

При этом государство представляется князю акционерным обществом, выборы — собранием акционеров, где участники выражают свою поддержку (либо неприятие) команде менеджеров, налоговая же политика выступает распределением прибыли и дивидендов. Сквозь все главы книги Ханс-Адам II проводит эту метафору — сравнивает государство то с авиакомпанией, то с «Макдональдсом», то с акционерным обществом, подчеркивая, что потребители-граждане должны иметь право выбора той или иной компании и право смены менеджмента. Князь предлагает поставить на смену тотальной бюрократической монополии традиционного государства (и традиционной представительской демократии) тип компании, которая больше всего подходит для сравнения с государством — а именно частную монополию, не только устанавливающую правила, но одновременно являющуюся игроком и

арбитром. Только сильная прямая демократия и прекращение монополии государства, по мнению князя, превратят государство третьего тысячелетия в компанию, оказывающую услуги своему населению.

Скептицизм Ханса-Адама II в отношении представительской (традиционной) демократии, зиждется, помимо известных уже науке конституционного права аргументов, и на таких доводах, как возможность в представительных демократиях «покупки голосов». Речь идет о склонности политиков, идущих на выборы, предоставлять части избирателей налоговые или социальные льготы и преференции с целью заполучения их голосов. Как тут не вспомнить наши украинские перипетии с присвоением выгодных статусов и предоставлением льгот?

Другим негативом традиционной представительной демократии князь как экономист считает возможность (и соблазн) для действующей власти влезать в долги: поскольку бремя возврата финансовых задолженностей все равно упадет не на действующих политиков, а на последующие поколения, то всегда существует риск того, что действующий политикум либо включит печатный станок, либо обратится к очередным займам. Нам в Украине с ее многомиллиардными долгами, увы, слишком хорошо известна эта ситуация…

Ханс-Адам II отмечает, что традиционные представительные демократии все более усложняют свою правовую систему, принимая бесчисленное количество нормативных актов. Государство становится неспособным защищать граждан в условиях усложненной правовой системы, которая, в конечном итоге превращается в «фасад, который однажды может рухнуть».

Чтоб избежать такого исхода, князь настаивает, что государство просто обязано делегировать часть своих функций мелким общинам, частному бизнесу и иным субъектам, не связанным условностями хитросплетений национального законодательства.

При этом государство как обслуживающая компания просто обязано оперировать простым, ясным и доступным для граждан языком законодательства.

Внимательное и обстоятельное знакомство с книгой замечательного автора обогатит и маститых политиков, и специалистов в области политики и государственного управления. На наш взгляд — и это главное! — книга должна привлечь внимание граждан, которые заинтересованы в расширении своего участия в делах как местного сообщества, так и государства в целом. Труд Ханса-Адама II — весомый аргумент в пользу развития всех форм прямой демократии в Украине.

Kuftyryev P.
Director of the Ukrainian Institute for Direct Democracy, PhD in Law

DIRECT DEMOCRACY — THE ONLY WAY OF THE STATE IN THE THIRD MILLENNIUM

As is well known, books have their own destiny, and a meeting with a book — like a meeting with a person — can influence the human fate, can draw attention to the issues and problems that previously were somewhere on the far periphery of interests or were of purely theoretical interest.

This book, which exceptionally peaked my interest, is the book of the former ruling Prince of Liechtenstein, HSH Prince Hans-Adam II, «The State in the Third Millennium». Published in both Russian and Ukrainian, the book immediately attracts the attention of the reader. This is a book written by a subtle and wise author — the monarch and the «convinced democrat» (as he characterizes himself).

The modern world is changeable, and change affects all aspects of our lives. One of the fundamental questions that interests politicians, scientists, and concerned citizens: «What should a state be like in the third millennium?»

For our country, which is going through difficult times, this question is far from being of theoretical interest only. After all, Ukraine still cannot overcome systemic problems in state administration, curb corruption, or create an independent and effective judicial system. The level of citizens' trust in state institutions is catastrophically low.

Therefore, in search of solutions to our problems, it is very useful for us to turn to the assessments and reflections of people who have had positive experiences in government and who demonstrate the best qualities of a modern politician. Such is the author of this book — HSH Prince Hans-Adam II — a Prince, a dignified aristocratic, a thinker, a financier, and both a connoisseur and patron of the arts. At the same time, he is a consistent and committed advocate of the values and practices of democracy.

It was very useful for me — taking into account the prospects for the formation of our Ukrainian Institute of Direct Democracy — to turn to the thoughts and recommendations of one of the former ruling monarchs in Europe. Liechtenstein (along with Switzerland) is an example of a state with the most developed and efficient mechanisms of direct democracy. Despite usually being viewed as one of the so-called «micro states», the principality of Liechtenstein demonstrates to us a useful and instructive experience in the functioning of what is referred to as direct democracy.

It should be noted that the tools and forms of direct participation (referendums, popular assemblies, consultative polls, etc.) prove their effectiveness in the most diverse political forms — and the monarchy is not an exception. Unfortunately, at the same time, our democratic state, with all of its formal attributes, cannot claim that even elementary forms of direct democracy are implemented nor have they become a part of our everyday life.

It is important that the author of the book is not just an armchair theoretician but an actual practitioner who has been directly involved in making his State's history. He is a political figure who directly applies the results of his scientific reasoning — without the bureaucratic obstacles, which invariably arise when attempting to introduce academic models into the actual practical application of these principles.

HSH Prince Hans-Adam II also had the opportunity to familiarize himself and critically evaluate the experience of state-building and management in many countries of the world, personally communicating with the greatest statesmen of our time.

In his book, HSH Prince Hans-Adam II stresses that he had the opportunity to observe the state in different roles: as the head of state, as a politician who needs to win a referendum in conditions of direct democracy, as a businessman who does his business not only in his own country, but also on other continents, and as an amateur historian. Such a multidimensional combination of experiences is truly phenomenal. The Prince plays a rare role in our time — the role of an enlightened monarch and an intellectual on the throne.

HSH Prince Hans-Adam II (his full name is *Johannes Adam Ferdinand Alois Josef Maria Marko d'Aviano Pius von und zu Liechtenstein*), was born in 1945 in Zurich (Switzerland) and ascended to the throne in November 1989, following the death of his father, HSH Prince Franz Joseph II.

Having received an excellent education, HSH Prince Hans-Adam II did several internships in London and Spanish banks, and then took an active part in the development of the family business and the management of the family's assets. Since 1972, the reigning Prince, and HSH Prince Hans-Adam II's father, entrusted him with the task of managing both the finances and the properties of the Princely family.

Since childhood, HSH Prince Hans-Adam II has shown an increased academic interest in both the humanities (history and archeology), as well as in physics. However, the post-war difficulties in the world and the loss of a significant portion of the Princely House's properties forced the young man to turn his attention to studying business and public administration. In these difficult fields he was able to show himself successful.

HSH Prince Hans-Adam II almost single handily managed to turn the Princely household into a prosperous and stable financial corporation, and the entire population of the Principality directly or indirectly works for this corporation (and also, of course, for itself!). Today the country is a confirmation of the expression that «Small is beautiful» (the area of the Principality of Liechtenstein is 160 sq. km — a little less than the area, for example, of the city of Odessa (162 sq. km), and the population corresponds approximately to our Zhmerinka or Chuguev).

According to Forbes, HSH Prince Hans-Adam II is the richest monarch in Europe. The country is among the world leaders in terms of per capita GDP. The principality itself, thanks to the activities of HSH Prince Hans-Adam II, has become one of the world's leading financial centers, within which thrives a highly developed high-precision industry, a pharmaceutical industry, winemaking, etc.

An athlete, a collector of works of art, an intellectual interested in the problems of the political development of the world and Europe, the Prince furthered the family traditions and from 2004 he transferred the day-to-day management functions of the State to his son, HSH Hereditary Prince Alois, devoting himself entirely to the science in the field of public administration and the arts.

Liechtenstein adopted its first Constitution in 1862. Since 1921, the Principality, having adopted a new wording of the basic law, finally took the form of a hereditary constitutional monarchy. The Liechtenstein Constitution envisages that the Prince is the Head of State and is endowed with a wide range of powers in both domestic and foreign policy. Of interest is the financial status of the Prince and the Princely House — the Princely family is financially independent and lives on the income received from its own business. However, for the implementation of his representative functions, the Prince is provided with the appropriate income from the State budget, which is made avai-

lable to a large extent from the tax deductions of the revenues on the Prince's taxed income and assets.

The Prince, during his reign, proved to be a consistent and active reformer. So, it is somewhat ironic that this small alpine state was one of the last European states, where the equality of the voting rights of both men and women was not secured for most of the twentieth century. Women did not have the right to participate in elections and referendums until 1984, when the Prince carried out a reform that ensured gender equality in this matter. HSH Prince Hans-Adam II also took a firm stand on the question of Liechtenstein joining the United Nations. Overcoming traditional Alpine isolationism, the Prince managed to convince the population of his country to support Liechtenstein's accession to the U.N. in 1990. Even during this time, the Prince rightly believes that even such small and neutral countries such as Liechtenstein can and should contribute to the cause of peace and international cooperation.

A phenomenal and an unprecedented development for the history of constitutionalism and its forms of government in the twentieth and twenty-first centuries in Europe is the result of the 2003 referendum, which significantly expanded the administrative powers of the Prince. During this period, as a system of deterrence, a rule was adopted prohibiting the Prince to use his veto powers in case the Parliament decided to change the form of government to a republican one. Thus, the example of Liechtenstein refutes the assumption that the monarchical form of government has exhausted itself in the 21st century.

In 2012, the Prince's opponents initiated the campaign for a referendum on limiting the Prince's powers, which lasted for almost a year. However, 76 % of the the subjects confirmed their desire to see the throne of the monarch accompanied by extended powers (at that time already HSH Hereditary Prince Alois).

HSH Prince Hans-Adam II, in the spirit of his conception of the Corporate State, calls this form of political regime «a successful 300-year partnership between the people and the Princely House» (in fact, this partnership dates back even more than four centuries). Figuratively speaking, a conservative shift had occurred in Liechtenstein (some are even inclined to call it a «conservative revolution»), which has ensured the victory of the royalist forces in its modern sense.

On the official website of the Princely House in October 2009, HSH Prince Hans-Adam II noted the following: «Most people believe that small states and monarchies belong to the past. But I disagree with that.»

This statement was made in connection with the upcoming book «The State in the Third Millennium», with which the Prince was going to commemorate his 65th birthday, as a defining culmination of his governmental, political and research activities. The book was published in 2009 — in the Russian translation in Russia — in 2012.

The book immediately caught my attention — after the first reading I began to re-read it, literally studying it paragraph by paragraph. Of course, I was primarily interested in various aspects of direct democracy — especially through the prism of the prospects for the development of relevant institutions in Ukraine (referendums, mechanisms for recalling people's representatives, as well as e-democracy).

In his book, HSH Prince Hans-Adam II set out his constitutional and legal views on the problems of state governance, the role of the state and issues of democracy.

However, with a certain hidden irony, the Prince defines the genre of his book as a «collection of recipes» regarding the solution of various problems concerning the structure of civil society. Thus, it is not the speculative constructs of an idle aristocrat that appear before the reader, but quite pragmatic — and practically implementable — approaches to how to make the lives of people safer and happier.

Obviously, HSH Prince Hans-Adam II, is a supporter of the concept of the discursive forms of democracy, as can be seen in his interview with the *Die Weltwoche*, (Swiss edition of February 11, 2010). In particular, the Prince stated the following: «Democracy can lead to the dictatorship of the majority, which is not always right, the opinion of the minority is not at all taken into account. Almost all democracies, with the exception of Switzerland and Liechtenstein, are indirect and are very weak forms of democracy. Why is the political unification of Europe not functioning properly? Because we are very different. The United States was created as a result of a war, and went through a Civil War. I hope this will not happen in Europe. I also believe that time will prove the fallacy of the Union. It will give some advantages, but it will also lead to big problems.»[1]

Thus, HSH Prince Hans-Adam II belongs not only to the Euro-skeptics, but also to the supporters of new forms of the understanding of democracy, in particular — deliberative democracy.

Paraphrasing a famous expression of U.S. President John F. Kennedy, HSH Prince Hans-Adam II, in his book, emphasizes that the years of government and diplomatic work convinced him of the correctness of the following thesis: «do not ask what a citizen can do for a State, but ask what a State can do for a citizen better than any other organization.»[2]

Thus, HSH Prince Hans-Adam II perceives the State as a kind of corporation, designed primarily to meet the needs of its members — citizens of the country. It is impossible not to agree with this conclusion, especially now, when Ukraine faces the most complicated political, legal, moral and intellectual task of determining ways of further developing, understanding the goal-setting foundations of government, etc.

How did it happen that Ukraine despite so many years of its independent

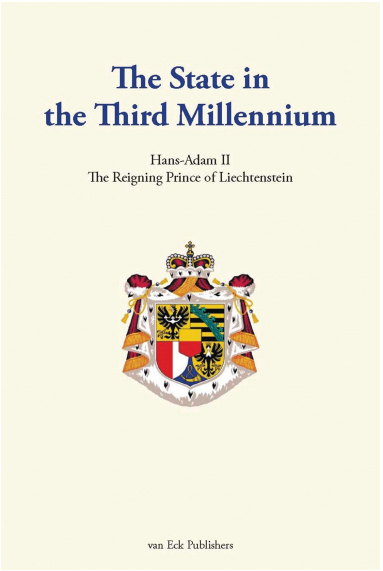

existence has not been able yet to create a comfortable, convenient, modern, acceptable environment for the life of its citizens? Over the years, we all have realized how fragile statehood is and how easily a State can be lost. However, the events of 2013–2019 have shown us the strength and possibilities of Civil Society, the potential of civil solidarity and the impact of direct action. There has been a real revolution in the mass consciousness regarding the assessment of the role of the State and its purpose and the role and responsibility of the State apparatus to its citizens.

Generally speaking, without denying the State as an important social institution, HSH Prince Hans-Adam II proposes a different look at the functionality of the State. The author emphasizes the impossibility of stateless forms of organization of society, since the inviolability of property is possible only when guaranteed by the rule of law, and only the State can ensure the rule of law. It is necessary not to «liquidate» the State in the third millennium, but to look at it in a new way — as a «state-company» (namely a service company), where all citizens are shareholders. The management of such a «joint-stock company» is carried out through the forms of direct or indirect democracy. Thus, di-

[1] Quoted from: Чухонкин А. Ю. Государство в третьем тысячелетии // Царский Вестник. — 2010. — № 29.
[2] Ханс-Адам II. Государство в третьем тысячелетии. — М. ; Берлин : Инфотропик Медиа, 2012. — С. 2.

rect democracy is understood as one of the cornerstones of the construction and functioning of the State.

Discussing the forms of the administrative-territorial structure of the State, HSH Prince Hans-Adam II shares his experience, stating that both socialism and nationalism are the worst forms of political government. Not taking into account the requirements of national minorities, the State is doomed to destruction. So, citing as an example the demise of the Austro-Hungarian Habsburg Empire, the Prince points out that «sustainable democracy and political decentralization are the obvious solutions to the problems» for States with a highly heterogeneous population.

HSH Prince Hans-Adam II repeatedly returns, in his work, to the issue of self-determination — linking it not to the self-determination of nations and peoples that we have grown accustomed to, but to the possibilities of self-determination of territorial entities (communities, communes, etc.). Such self-determination is possible within national States, without posing threat to their territorial integrity and stability. «For the people to exist freely and happily, it is necessary not to destroy large States, but to convince them of the need for political decentralization in order to bring democratic principles and the principle of self-determination to their smallest administrative units, namely local communities, such as: village or city» — maintains the Prince. Thus, in the view of HSH Prince Hans-Adam II, the right to self-determination belongs not only to *the peoples*, in the ethnic sense of the term, but also to the administrative-territorial units.

The problem is highly relevant given the importance for us of real decentralization and the strengthening the role and powers of the regions and local communities. It is precisely the movement in this direction that will guarantee that Eastern and Western Ukraine will continue to live within the framework of one State — as it was throughout centuries?

As HSH Prince Hans-Adam II points out, by direct forms of democracy, the will of the people (and individual groups) regarding secession, narrow or broad autonomy, federation, confederation, decentralization can be taken into account with due regard for minority interests. Realization and obligatory taking into account of such will reduces confrontation, and is conducive to the search for a consensus, search for the means to get united on the mutually acceptable conditions.

The Prince is an insightful and constructive critic of political forms generated by history, by presenting to the reader a large-scale panorama of the metamorphosis of power, beginning with the Stone Age (!). Some of his judgments about the historical processes might seem speculative, but this does not diminish the value of the practical recommendations (and cautions) contained in the book. The author pays special attention to the centuries that created the contemporary world as we know it, today. The author notes the disastrous consequences of the influence of State forms of nationalism and socialism, stating that the «ideological machine of States» tend to use the quasi-religious emotional element of nationalism (Stalinism, Nazism, etc.).

HSH Prince Hans-Adam II is quite categorical in his negative assessments of traditional (representative) democracy, which is increasingly displacing the forms of direct democracy. The Prince calls representative democracy a «weak form» of democracy, since it is very difficult for the uninitiated population to find out where the real centers of power and responsibility are concentrated.

The Prince correctly observes that genuine democracy cannot be built only from top to the bottom. It is more important that it is being built from the bottom up, especially in large States. Local communities transfer upward those powers that cannot be exercised at the local level (the principle of subsidiarity). In our conditions (we are talking about Ukraine and other post-

Soviet states), despite having many years of discussions about decentralization of management and budgets nothing changes: territorial communities exist only on paper, citizens remain aloof from the actual mechanisms of the participation in State affairs and from solving local problems.

HSH Prince Hans-Adam II proceeds from the fundamental belief that the State should serve the people, and not vice versa. It this idea that lies at the basis of the ideal he offers — the transformation of States into corporations or companies that provide services to mankind.

At the same time, the State is viewed by the Prince as a joint-stock company. The election is seems as a meeting of shareholders, where participants express their support (or rejection) to the management team, while tax policy, to him, is the distribution of profits and dividends. Through all the chapters of the book, HSH Prince Hans-Adam II uses this metaphor — he compares the State to an airline company, to McDonald's, and then to the joint-stock company, emphasizing that consumers should have the right to choose one company or another and the right to change management. The Prince proposes to replace the total bureaucratic monopoly of a traditional State (and traditional representative democracy) with the type of company that is most suitable for comparison with the state — namely, a private monopoly, which not only establishes the rules, but is also a player and an arbitrator. Only a strong direct democracy and the termination of the State's monopoly, in the opinion of the Prince, will transform the State of the third millennium into a company that provides services to its people.

Skepticism of HSH Prince Hans-Adam II regarding representative (traditional) democracy is based upon, in addition to the arguments already known to the science of constitutional law, on such arguments as the possibility of «buying votes» in representative democracies. What is meant by this is an inclination of politicians taking part in the elections to provide part of the voters with tax or social benefits and other preferences in order to get their votes. At this juncture, it is impossible not to recall our Ukrainian vicissitudes with the assignment of profitable status and the provision of benefits?

The Prince, being an economist, notes also another negative aspect of traditional representative democracy — the possibility (and temptation) for the current government to go into debt: since the burden of returning financial debts does not fall on the current politicians, but on the subsequent generations. There is always a risk that current politicians might turn on the money printing presses, or resort to taking out new loans. Regrettably, this situation is too well known to us in Ukraine with its multi-billion debts ...

HSH Prince Hans-Adam II notes that traditional representative democracies increasingly complicate their legal systems by adopting countless regulations. The state becomes unable to protect citizens in the conditions created by an overcomplicated legal system, which ultimately turns into a «facade that one day can collapse.»

In order to avoid such an outcome, the Prince insists that the state is obliged to delegate the part of its functions to small communities, private business and other entities that are not bound by the conventions of the intricacies of national legislation.

At the same time, the State as a service company is obliged to use simple, clear and comprehensible for the common citizens legal language.

A careful and thorough acquaintance with the book written by a remarkable author will enrich experienced politicians and specialists in the field of politics and public administration. In our opinion — and this is important! — the book should attract the attention of citizens who are interested in expanding their participation in the affairs of both the local community and the State as a whole. The work of HSH Prince Hans-Adam II is a weighty argument in favor of the development of all forms of direct democracy in Ukraine.

Куфтирєв П.
Голова Українського інституту прямої демократії, кандидат юридичних наук

ПРАВОВА ГЕРМЕНЕВТИКА ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ ЯК КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

Суспільно-політичні та світоглядні концепти передумов формування електронної демократії

Поняття «електронної демократії» (е-демократії) є настільки ж складним наскільки і багатогранним та суперечливим. Під цим явищем розуміють подекуди настільки онтологічно різні речі, що привести їх до єдиного знаменника видається досить складним науковим завданням. Вельми правильно зазначають дослідники, що коли мова йде про демократію і не домовлено, що під цим розуміється, у якому аспекті вона розглядається, частіше за все виникає взаємне непорозуміння, оскільки демократію можна розуміти і як цінність і як інструмент (механізм), і як мету і як засіб, як доктрину і як практику, як умову для досягнення цілей, і, навпаки, як результат дії певних чинників. Такий умовивід цілковито справедливий і для електронної форми демократії[1].

І якщо пряма форма демократія, як предмет наукових досліджень, здебільшого досліджена у наукових доробках юридичної спрямованості, то в ситуації з е-демократією, змушені нажаль констатувати, що юридична наука допоки що адекватно не відповідає на ті виклики, які ставить перед нею сучасне життя і розвиток технологій. Е-демократія, як предмет наукових досліджень знайшла своє місце у політологічних, соціологічних, філософських науках, у кібернетиці, які активно розробляють тематику пов'язану з застосуванням інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) у політичному житті, проте, ґрунтовних, фундаментальних, академічних досліджень поняття е-демократії з точки зору її кореляції у правовідносинах допоки що бракує у вітчизняній правовій науці[2]. Звичайно ж можна вести мову про єдність права і політики, що має кантіантського-гегелевське витоки і своїм походженням сягає греко-римської класичної парадигми, але майже повне ігнорування (за винятком одиничних робіт) вітчизняними конституціоналістами проблематики е-демократії навряд чи свідчить про таку єдність. Вочевидь, що одним із завдань конституційно-правової доктрини на сучасному етапі є не тільки фокусування уваги законотворця на прогалинах і недоліках у забезпеченні електронних форм демократії та пояснення причин утворення таких прогалин чи колізій, але й реалізація креативного потенціалу доктринального конституціоналізму, з тим, щоби розробляти, ініціювати, пропонувати правові механізми, засоби і процедури гарантування захисту демократичних свобод і принципів демократії електронними формами. Іншими сло-

[1] Краснов М. А. Конституционно-правовой смысл понятия «демократическое государство» // Судьбы конституционализма в России и современном мире. Труды кафедры конституционного и муниципального права. Вып. 7 / Отв. ред. М. А. Краснов ; НИУ «ВШЭ». — М.: Издательство «Юрист». 2012.

[2] На нашу думку це пов'язано із низкою факторів: по-перше, юристи будучи рафінованими гуманітаріями у своїй масі досить обережно використовують досягнення науково-технічного прогресу, а відтак, не завжди володіють ґрунтовними знаннями в сфері ІКТ, що не дає змогу фахово досліджувати е-демократію; по-друге, розвиток ІКТ настільки стрімкий, що сучасне правознавство, будучи досить консервативною наукою, доволі повільно реагує зміни суспільного розвитку; по-третє, сучасні ІК-технології за великим рахунком є результатом революційних технологічних змін останніх 20–25-ти років і з вікової точки зору більш доступними є для представників більш молодої генерації, яка не перебуває в полоні певних стереотипів, в той час, як найбільшого розквіту свого наукового потенціалу представники юриспруденції традиційно досягають у більш старшому віці, який дозволяє оцінювати багато явищ правового життя з точки зору мудрості прожитих років.

вами, мова має вестись не тільки про академічне обґрунтування готових світоглядних концепцій е-демократії запропонованих політологами і соціологами, але й про представлення власних, юридичних, конституційно-правових, доктринальних концептів розвитку демократичного режиму, оскільки конституційно-правова наука володіє величезним потенціалом, доробками й унікальним інструментарієм, щодо дослідження демократії з точки зору її кореляції у правовідносинах як явища юридичного порядку.

Подібно до того, як поняття «демократичної легітимації» Макса Вебера поступово просякнуло у юриспруденцію із соціологічно-політологічних наук і наразі стало частиною категорійного апарату юрислексики, у тому числі і міжнародно-правових актів європейського права, так і поняття е-демократії із тенет кібернетики було залучене у політологію і соціологію, звідки наразі активно проникає у правову сферу, фігурально висловлюючись — отримує «прописку» у правознавстві. Зустрічаються непоодинокі припущення, що у цифровий вік гуманітарні науки поволі неодмінно гібридизуються[1]. Спеціалісти з правової герменевтики відзначають, що наразі поряд з класичною методологією сучасна юридична наука все ширше використовує неокласичні методи дослідження. При цьому присвоювання та використання знань інших наук відбувається шляхом юридизації методів (пізнавальних засобів та прийомів) інших наук та формування нових юридичних дисциплін на перетині юриспруденції та суміжних наук[2]. Бажаємо ми того чи не бажаємо, але електронні засоби комунікації у конституційних правовідносинах наразі вже є реальністю і дійсністю і продовжують невпинно розвиватися. Науковці вже констатують появу нової правової інтегрованої спільності під загальною назвою «телекомунікаційне право»[3].

Сучасні розробки у сфері інформаційно-телекомунікаційних технологій (ІКТ) справили вплив на політичну науку, на сучасних філософів і соціологів, які стали конструювати майбутні моделі розвитку інформаційного суспільства. Таким чином, акцент дискусій у XXI ст. перемістився із сутнісних, онтологічних досліджень демократії, типологізації демократії, переважно у сферу вироблення алгоритмованих послідовностей її забезпечення. Питання сутності демократії її змісту, переваг і недоліків наразі вже поволі перестає бути темою найгостріших наукових дискусій і поступово перестає викликати непорозуміння. Переваги демократичного режиму над авторитаризмом і тоталітаризмом у XXI ст. вже не потребують ані додаткової аргументації, ані скрупульозних досліджень, вони стали наочними із самої практики розвитку демократичних країн, які демонструють усьому світу переваги своєї системи і для добробуту громадян і для почуття свободи і гідності[4]. В той же час, актуальними стали питання механізмів забезпечення цієї самої демократії, винаходу адекватного інструментарію реалізації демократичних принципів і ідеалів, здійснення комплексу організаційних, науково-технічних, інституційних і, на сам перед, правових заходів забезпечення демократичних прав громадян на участь в управлінні державою. Як зазначив М. Хілберт, оскільки характер демократичних процесів базується виключно на координації зв'язків інформаційних потоків, які можуть бути відцифровані, ідея «електронної демократії» не є надуманою. Готовність індустрії програм-

[1] Пруденко Я. Д., Кузьмина Д. Ю. Гуманитарные науки в цифровой век или неотвратимость дисциплинарной гибридизации [Электронный ресурс] // Международный журнал исследований культуры. International Journal of Cultural Research. — Издательство «Эйдос», 2012. — № 3 (8). — С. 17. — Режим доступа: http://www.culturalresearch.ru.

[2] Плавич В. П. Сучасні проблеми формування та розвитку нової парадигми права // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. — К., 2007. — Вип. 24.

[3] *Див.:* Калюжний К. А. Трансформация политической системы под воздействием новых информационных технологий : автореф. дис. ... канд. полит. наук. — М., 2004.

[4] Питання високого економічного добробуту громадян у країнах, які далекі від стандартів світової демократії є скоріше виключенням із правил і приватними випадками, які є поодинокими.

ного забезпечення та суспільства інвестувати у цю галузь стає вирішальним чинником інтернетифікації у демократичному процесі[1].

В цілому, дослідження впливу ІКТ на політико-правове життя суспільства дозволило сформувати основні підходи, що ставлення до ІКТ. З одного боку продовжують множитися дистопічні острахи встановлення тотального глобального контролю за демократією з боку політичних еліт, апокаліптичні пророцтва світового електронного концтабору; з іншого боку інформаційна революція 90-х років породила цілий спектр ідилічних та утопічних очікувань формування «нової агори» та нової форми прямої е-демократії[2].

Результати науково-технічного прогресу запропонували цілий арсенал телекомунікаційних прийомів і засобів адекватного відображення волевиявлення громадян та прозорих механізмів верифікації такого волевиявлення. Технологічний аспект забезпечення демократії стає все більш актуальним питанням міждисциплінарних досліджень на зрізі соціології, політології, кібернетики, правознавства, фізико-математичних наук. Електронні форми демократичного волевиявлення відкривають надзвичайні можливості залучення найширших мас населення до управління державою з тим, щоби голос кожного громадянина був врахований при прийнятті важливих питань державного і суспільного життя, а запит кожного громадянина знаходив би адекватного реагування з боку відповідних органів державної влади.

Е-демократію визначають і формою демократії, і формою тільки прямої демократії, і засобом демократичної інтертелекомунікації, засобом конституційного краудсорсінга, і просто способом використання ІКТ в сфері політики, тощо. Будь-які сервіси адміністративних он-лайн послуг також іноді іменують е-демократією, і електронні петиції, і всю сукупність технологічних розробок, що дозволяють громадянам брити участь у прийнятті владних рішень. Єдиного підходу стосовно того, яка сутність цього поняття наразі не кристалізовано — чи це є спосіб, чи це є форма, чи напрям діяльності (праксеологічна сутність), чи це певна система відносин. Оскільки значна частина досліджень е-деморатії здійснюється розрізненими спільнотами експертів і дослідників різних галузей знань (від кібернетики до правознавства) проблема визначення ускладнена тим, що відсутній консенсус на рівні «теза-антитеза» стосовно того чим є або чим не є електронна демократія. Така ситуація не викликає подиву, адже саме материнське поняття демократія по відношенню до е-демократії, також є одним з найскладніших у сучасних суспільних науках.

Таким чином, сучасна наука конституційного права наразі опинилась на порозі запровадження нових явищ конституційно-правового порядку, які потребують вивчення, осмислення, узагальнення, порівняння та вироблення на цьому ґрунті рекомендацій щодо розробки і удосконалення форм впровадження е-демократії у всій багатогранності її проявів. Сучасна правова герменевтика приходить до висновків, що правотворча діяльність у теперішніх умовах має активно реагувати на зміни у економіці та культурі. За недостатньої системності та координованості законотворчих процесів правове поле виявляється неефективним і створює перешкоди при пристосуванні закону до швидко виникаючих суспільних відносин, що динамічно розвиваються[3]. А тому, вкрай нагальним герменевтичним завданням доктрини конституційного права є вироблення наукових підходів до поняття е-демократії.

[1] Hilbert, M. Comment on the Financing Aspect of the Information Society for Developing Countries / M. Hilbert // The World Summit on the Information Society in Reflection, ITI, Information technologies and International Development. — URL: http://mitpress.mit.edu/catalog/item/default.asp?tid=15616&ttype=6.

[2] *Див.:* Дьякова Е. Г., Трахтенберг А. Д. Социальные последствия развития интеренета и миф о величии электричества // Интернет. Общество. Личность. Тезисы доклад. Межд. конф. — СПб., 1999.

[3] Писаревский А. Е. Юридическая герменевтика: Социально-философская методология интерпретации и толкования правовых норм : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. — Краснодар, 2014. — С. 3.

Світоглядно-філософськими передумовами розвитку ідей е-демократії стали гіпотези теоретиків постіндустріального суспільства, які стали розроблятися у другій половині XX ст. сутність яких зводиться до наявності зсувів і перетворень у суспільних відносинах під впливом технологій. Зокрема, класик постіндустріалізму Деніел Белл вважав, що під впливом того, що машинні технології перетворилися у інтелектуальні відбулася трансформація політичної системи. У своїй роботі 1973 року «*Майбутнє постіндустріальне суспільство. Досвід соціального прогнозування*» висунув концепцію переходу західного суспільства із індустріальної епохи у пост-індустріальну, хоча самого терміну «пост-індустріальне суспільство» ще на той час Д. Белл не розкривав[1].

Теорії постіндустріалізму набули поступово розвитку і нової якості. Окрім Д. Белла їх розвивали А. Кумарасвами, А. Пенті, Д. Рісмен, Дж. К. Г. Гелбрейт, Р. Арон ті інші. Одним з найвідоміших і найпопулярніших фундаторів теорії постіндустріального суспільства є Елвін Тоффлер з його концепцією третьої хвилі, на якій ми зупинимося дещо нижче.

Найбільшого поширення серед концепцій, що продовжували ідеї постіндустріалістів стала концепція інформаційного суспільства, яка власне згодом і стала живильним середовищем для розвитку ідей е-демократії. Термін «інформаційне суспільство» виникло у середовищі японських вчених — Тадао Умесао, Хаясі Юдзіро, Йенедзі Масуда та інших. Хоча у науковій літературі пост-радянських країн здебільшого стверджується, що авторство належить виключно Х. Юдзіро чи Й. Масуда, але це не зовсім вірно, оскільки кожний із зазначених авторів незалежно один від одного в свій час оперував такою категорією у своїх роботах. Також вважається, що сама ідіома вперше була вжита у публічній дискусії між Тадао Умесао і Кісьо Курокава. Усіма зазначеними дослідниками була сформульована теорія інформаційного суспільства (情報社会 — *joho shakai*), та введені у науковий обіг поняття «інформатизація» (*joho-ka),* «комп'ютеризація», «інформаційна індустрія» *(joho sangyo*)[2]. Між тим, авторство може належати і американському теоретику-економісту австрійського походження Фріцу Махлупу (Fritz Machlup), який оперував категорією суспільства інформаційної економіки[3].

Сутність інформаційного постіндустріального суспільства зводиться до того, що вирішальну роль розвитку відіграє не промисловість (індустрія), а інформація; розвинені країни виробляють лише інтелектуальний інформаційний продукт, а індустрія поступово витісняється у менш розвинені країни. Ідеї інформаційного суспільства активно розробляти такі відомі теоретики, як М. Порат, Т. Стоун'єр, Р. Карц, М. Кастельс, Дж. Несбі, С. Нор, А. Мінк, С. Постер, У. Дж. Мартін, Л. Карвалікс та інші[4].

Особливо слід відмітити внесок у розробку концепції інформаційного суспільства Голови інституту інформаційного суспільства Йенедзі Масуди (増田米二) який він виклав у книзі «Інформаційне суспільство, як постіндустріальне суспільство» (1983 р.)[5]. Й. Масуда вважав, що інформаційна епоха, яку принесли з собою комп'ютерна технологія і засоби комунікації, не просто справить значний соціально-економічний вплив на сучасне індустріальне суспільство; воно потягне за собою суспільні зміни такого масштабу, що викличуть трансформацію сучасної системи у повністю новий тип людського суспільства, тобто у інформаційне суспільство[6].

[1] Bell D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forcasting. — N. Y. : Basic Books, Inc., 1973.

[2] Савинцева М. И. Правовое регулирование информационно-телекоммуникационной сферы и направлений развития информационного общества Японии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.dissercat.com/content/konstitutsionno-pravovye-problemy-regulirovaniya-informatsionnykh-otnoshenii-v-yaponii-istor.

[3] Machlup F. The Production and Distribution of Knowledge in the United States. — Princeton, 1962.

[4] *Див., приміром:* Porat M., Rubin M. The Information Economy: Development and Measurement. — Wash., 1978; Stonier T. The Wealf of Information. — L., 1983; Katz R. L. The Information Society: An International Perspective. — N. Y., 1988.

[5] Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society. — Wash.: World Future Soc., 1983.

[6] Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society. — P. 29.

Окрім того Й. Масуда був одним із авторів «Плану інформаційного суспільства: національна стратегія до 2000 року» представленого на затвердження уряду Японії Інститутом розробки використання комп'ютерів (JACUDI) у 1972 році. Цей план розроблявся спочатку, як програмний документ по інформатизації японського суспільства (тобто суто з практичною, утилітарною метою — навчити пересічних громадян навичок володіння комп'ютером), а згодом перетворився у дороговказ по створенню нової моделі суспільних відносин, що визначив обличчя сучасної Японії.

У той же період 80-х років XX ст. вищезазначений соціолог Деніел Белл провів конвергенцію понять постіндустріальне суспільство та інформаційне у своїй книзі «Соціальні рамки інформаційного суспільства» і запропонував вважати «інформаційне суспільство» новою сутністю категорії постіндустріального суспільства[1]. У майбутньому сторіччі — прогнозував Д. Белл — вирішальне значення для економічного і соціального життя набуде становлення нового соціального устрою, який ґрунтується на телекомунікаціях[2].

Соціологічні конструкції постіндустріального інформаційного суспільства стрімко набували поширення і ставали предметом міжнародної уваги, як на рівні ООН та її організацій, так і на рівні інших міжнародних інституцій. Будучі об'єктом міжнародного регулювання, правові засади інформаційного суспільства входили у юрислексику міжнародних документів, а звідти імплементувалися у національне законодавство багатьох країн у вигляді програмно-правових документів, стратегій, основ, нормативних концепцій створення інформаційного суспільства на рівні окремих держав, на кшталт зазначеного японського Плану інформаційного суспільства.

Так, на міжнародному рівні держави-члени ООН під час проведення в Женеві 10–12 грудня 2003 р. першого етапу Всесвітньої зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства ухвалили такий програмний документ, як «Декларацію принципів побудови інформаційного суспільства — глобальне завдання в новому тисячолітті», якою було звернуто увагу на необхідність використання ІКТ для розвитку людства. 4 січня 1999 р. на 53 сесії Генеральної Асамблеї ООН було прийнято резолюцію 53/70 «Досягнення у сфері інформатизації і телекомунікації в контексті міжнародної безпеки». 27 березня 2006 року Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН A/RES/60/252 17-те травня оголошено Міжнародним днем інформаційного суспільства. У директивах Європейського Союзу у 90-х роках досить часто використовувалась дефініція інформаційне суспільство (приміром — Директива №98/34/ЄС Європейського парламенту та Ради ЄС про процедуру надання інформації у галузі технічних стандартів та регламентів, а також правил надання послуг у інформаційному суспільстві); на рівні ЄС діє Європейська комісія з програм інформаційного суспільства. У 1994 році Європейська комісія розробила План дій європейського шляху до «інформаційного суспільства»[3].

А у Всесвітній доповіді ЮНЕСКО 2005 року «До суспільства знань» (Towards knowledge societies) зроблено подальший крок і в загалі ставиться питання про перехід до нової формації — від інформаційного суспільства до суспільства знань, оскільки інформаційне суспільство базується лише на досягненні технологій, тоді як суспільство знань передбачає більш широкі соціальні, етичні та політичні параметри[4].

Зрештою, одним з найважливіших документів міжнародного права у сфері

[1] Bell D. The Social Framework of the Information Society. — Oxford, 1980. На рус. яз.: Белл Д. Социальные рамки информационного общества / сокращ. перев. Ю. В. Никуличева // Новая технократическая волна на Западе / под ред. П. С. Гуревича. — М., 1988.

[2] Белл Д. Социальные рамки информационного общества / сокращ. перев. Ю. В. Никуличева // Новая технократическая волна на Западе / под ред. П. С. Гуревича. — М., 1988. — С. 330.

[3] Європейський шлях до інформаційного суспільства. План дій. Брюссель, 19 липня 1994 р. (Europe's way to the Information Society. An action plan. Brussels, 19 July 1994.)

[4] К обществам знания. Всемирный доклад ЮНЕСКО [Электронный ресурс]. — Париж : Издательство ЮНЕСКО, 2005. — С. 19. 05.11.2005, Flash Info № 189-2005. Режим доступа: http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001418/141843r.pdf.

розвитку інформаційного суспільства є «Хартія глобального інформаційного суспільства», яка була прийнята лідерами «вісімки» найбільш розвинених держав світу в Окінаві 22 липня 2000 р. або, як її ще називають — Окінавська хартія. Згідно з положеннями цієї Хартії (п. 2), сутність стимульованої інформаційно-комунікаційними технологіями (ІТ) економічної й соціальної трансформації полягає в її здатності сприяти людям і суспільству у використанні знань та ідей. Інформаційне суспільство, як його розуміють автори Хартії, дає змогу людям використовувати свій потенціал і реалізовувати свої прагнення. У Хартії підкреслюється, що ІКТ мають слугувати досягненню стійкового економічного зростання, підвищенню суспільного добробуту та стимулюванню соціальної згоди і повної реалізації потенціалу в галузі укріплення демократії.

Безумовно, що е-демократія є продуктом концепції інформаційного суспільства, поняття якого знайшло своє відображення у міжнародних документах. Тобто, інформаційне суспільство та електронна демократія набули рис юридичних понять, що врегульовані відповідними правовими формами і є не тільки абстрактною академічною соціологічною категорією. У вищезазначеній Доповіді ЮНЕСКО досить чітко проглядаються рівні функціонування ідеї: «філософія — стратегія — політика — право»[1]. Тобто філософська ідея у програмному документі набуває нормативності, юридичного виразу та подальшого нормативного закріплення. Правознавці вирізняють наступні форми буття права: світ ідей — ідея права, світ знаків — правові норми і світ взаємодії між суб'єктами — правове життя[2]. Відтак, з наведеного вбачається, що електронна демократія, як явище правового життя наразі перебуває на етапі переходу зі стадії ідеї права у стадію втілення у норму права і, таким чином, впливу на правовідносини.

На ґрунті програмних міжнародних документів на регіональному і національному рівні затверджуються власні програмно політичні документи інформаційного суспільства.

Так у 2000 році у Японії приймається Закон про формування передового інформаційного і телекомунікаційного мережевого суспільства. У тому ж році Рада по розвитку інформаційних технологій при Кабінеті Міністрів Японії приймає план розвитку інформаційної інфраструктури під назвою — «Стратегія інформаційно-технологічного розвитку країни» (або «Інформаційна Японія»). Зазначеним стратегічним планом було передбачено: якнайшвидший розвиток законодавства щодо ІКТ, реалізація програми «Е-уряд», розвиток ІКТ у різноманітних сферах, забезпечення якомога ширших верств населення до доступу до Інтернету, підготовка кваліфікованого персоналу для роботи в умовах електронного суспільства і т. д. Вже станом на 2006 рік Японія реалізовуючи зазначену Стратегію вийшла на перше місце у світі з інформатизації суспільства і при цьому пристосувала принципи ІКТ-законодавства до національних особливостей[3]. Зазначений факт є досить вагомим аргументом для дискусії стосовно проблеми втрати національної ідентичності у зв'язку з розвитком ІКТ.

Іншим характерним прикладом є Швеція, де Закон про інформаційні технології було прийнято у 1996 році, а у 1998 році було проведено масштабну суспільну реформу у тому числі і сфері науки і освіти з метою інформатизації суспільства; було створено Шведське агентство по суспільному управлінню (Statskontoret). У Фінляндії аналогічний програмний документ було прийнято у 1995 році «Фінський шлях у інформаційне суспільство» (Finland's Way to the Information Society. The national

[1] Бунина В. Г. От информационного общества к обществам знания : международные документы об управлении в сфере образования / В. Г. Бунина // Право и управление . XXI век . — 2008 — № 2(7).

[2] Третьякова О. В. Медиатизация правовой жизни общества: pro et contra [Электронный ресурс]. — УДК [070.11+34:008](045). — Режим доступа: http://jf.spbu.ru/upload/files/file_1346927620_6255.pdf.

[3] Савинцева М. И. Информационное общество и основы правового регулирования и развития информационно-телекоммуникационной индустрии в Японии // Япония. Ежегодник. — М., 2008. — № 37. — С. 126–147.

strategy); у Німеччині — у 1996 році: «Шлях Німеччини у інформаційне суспільство» (Germany's Way to the Information Society). Протягом 90-х років XX ст. аналогічні конституційно-програмні документи було прийнято у більшості розвинених країн, які турбувалися про інформаційний розвиток своїх громадян. Було створено низку міжнародних організацій діяльність яких спрямовувалась на сприяння побудові інформаційного суспільства: Information Society Forum, European survey of the Information Society (ESIS)[1].

В той же час у працях радянських вчених 70–80-х років та пост-радянського періоду концепція «інформаційного суспільства» нажаль досліджувалася досить побіжно і переважно з критичної або описової точки зору[2]. Відмітимо лише доробки останніх років радянського періоду, коли ідеологічні рамки значно послабшали: Р. Ф. Абдєєва, Г. Т. Артамонова, А. І. Ракітова. Вочевидь це пояснюється ідеологічною заангажованістю радянської науки квінтесенцією якої була теорія класової боротьби, як рушійної сили соціального прогресу.

В умовах, коли усі соціальні і правові явища сприймаються крізь призму боротьби класів і презюмується відсутність соціальних протиріч у соціалістичному ладі, а будь-які впливи технологій на зміну системи правовідносин оголошувалися буржуазними явищами, що не мають вирішальної сили для радянського ладу. Це обумовлює і значний брак правових і конституційно-правових досліджень правовідносин інформаційного суспільства радянського періоду і початкової стадії пост-радянського періоду. Тому передумови становлення е-демократії не могли бути об'єктом конституційно-правових досліджень в галузі радянського будівництва, а фрагментарні згадування про вплив науково-технічної революції на правовідносини не утворили значущої правової концепції, яка б справила вплив на сучасний український конституціоналізм. Окрім того, слід врахувати той об'єктивний факт, що концепт е-демократії з'явився значно пізніше, вже після розпаду СРСР. А. В. Петухова констатує відсутність фундаментальних досліджень у сфері трансформації галузевого права під впливом інформаційних технологій[3]. Е. Я. Баталов також засвідчує, що спроби теоретичного осмислення запровадження ІКТ у політику, та їх вплив на демократичний процес поки що відстають від практики — і у Сполучених Штатах, і у решті світу. У розгалуженій літературі присвяченій феномену Інтернету і інших комунікаційних технологій, публікації, які стосуються використання їх у політиці займають доволі скромне місце. Що стосується серйозних теорій чи цілісних концепцій, то їх взагалі допоки немає[4].

Вчення В. І. Вернадського про ноосферу на наш погляд було б спекулятивним визнавати ідеологемою інформаційного суспільства та передумовою е-демократії, оскільки у такому разі й ідеї Клода Анрі де Сен-Сімона необхідно було б визнати передумовою появи концепції інформаційного суспільства, а від них спуститися до Ф. Бекона і Т. Кампанелли та інших передвісників наукової технократії і так до історичної безкінечності. Наразі налічується декілька десятків концепцій, що пояснюють трансформацію суспільних відносин під впливом технологій. Але на наш погляд поняття е-демократії є ви-

[1] Петухова А. В. Трансформация отраслевого права в эпоху информационного общества [Электронный ресурс]. — М. : Юстицинформ; 2014. — ISBN 978-5-7205-1224-8. — Режим доступа: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=8226238.

[2] Вачнадзе Г. Н. Агрессия против разума: информационный империализм. — М.: Политиздат, 1988. — 271 с.; Волкова И. В. Информационный империализм и борьба за духовную деколонизацию Африки (80-е гг.) // Научно-информационный бюллетень. — М.: Институт Африки АН СССР, 1987. — № 9. — 52 с.; Дзэконова Л. И. Информационный империализм и борьба за новый международный информационный порядок в странах Западной Африки (1976–1981 гг.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. — 21 с.

[3] Петухова А. В. Трансформация отраслевого права в эпоху информационного общества [Электронный ресурс]. — М. : Юстицинформ; 2014. — ISBN 978-5-7205-1224-8. — Режим доступа: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=8226238.

[4] Баталов Э. Я. Проблема демократии в американской политической мысли XX века (из истории политической философии современности). — М. : Прогресс-Традиция, 2010. — 376 с. — С. 360.

ключно конкретним, із часовими межами появи. У нашому розумінні це явище пов'язане виключно з розвитком комп'ютерних ІКТ.

Такий стан речей має свої, як позитивні так і негативні сторони в контексті розвитку доктрини е-демократії в Україні. З одного боку, у нас відсутній вітчизняний теоретичний доробок у сфері конституційних фундаментальних основ е-демократії, і вітчизняний законотворець при побудові основ законодавства змушений спиратися на світоглядні концепції виключно західних (та японських) дослідників. Це пояснює обставину того, що у даній роботі ми майже не використовуємо світоглядні джерела радянських і українських вчених через їх брак і спираємося переважно на відомі роботи вищезгаданих дослідників. К. А. Калюжний констатує, що яскравих вітчизняних робіт, які здатні становити конкуренцію західним за своєю ґрунтовністю, поки немає; впритул до останнього часу зусилля сучасних вчених зводилися до творчого опрацювання зарубіжних дослідників[1].

З іншого боку, у такий спосіб Україна позбавлена ідеологічного обтяження та спадщини правової ментальності минулих періодів і здатна рецепіювати готові законодавчі і конституційно-правові конструкції е-демократії найкращих світових взірців і моделей, як сходу (Сінгапур, Японія, Гонконг) так і заходу (Великобританія, США, Естонія) без зважання на певні стереотипи і юридичні колізії, що можуть утворитися у випадку як би була необхідність кардинальної ломки системи конституційних правовідносин.

Проте, спостерігається очевидне відставання розвитку е-демократії в українському правовому регулюванні. Так, у сучасній Україні програмним документом побудови інформаційного суспільства став Закон України від 9 січня 2007 року № 537-У «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки»[2]. І лише 15 травня 2013 року Розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні. Таким чином, якщо перший японський План розвитку інформаційного суспільства було ухвалено у 1972 році, а у Західній Європі у 90-ті роки XX ст., то в Україні відповідну Стратегію ухвалено в 2013 році.

Окрім суто академічного і нормативно-правового відставання, істотний вплив на гальмування процесів запровадження е-демократії в Україні справляє й технологічний фактор. Так, приміром, за даними Міжнародного телекомунікаційного союзу (ITU — International Telecommunication Union)[3] за період з 2002 по 2007 роки Україна мала самий низький у Європі відсоток користувачів Інтеренету (лише 17,8 %), було характерна регіональна нерівномірність користувачів, спостерігалось загрозлива «цифрова нерівність» між містами та сільськими населеними пунктами.

В той же час ми можемо переконано стверджувати, що станом на друге десятиріччя XXI ст., коли зрештою Україна розробила Стратегію переходу до інформаційного суспільства, сама ця концепція вже пережила трансформацію і поступово втрачає популярність у первісному вигляді, як її розуміли у 90-х роках XX ст.

Між тим, слід зазначити, що Стратегія розвитку інформаційного суспільства, яку було схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р., містить нормативне визначення поняття електронної демократії. Не вдаючись до детального аналізу усієї сукупності нормативно-правових актів, що регулюють запровадження в Україні електронної демократії, (оскільки цьому буде присвячено інший розділ даної роботи) наведемо лише саме нормативне визна-

[1] Калюжний К. А. Трансформация политической системы под воздействием новых информационных технологий : автореф. дис. ... канд. полит. наук. — М. : Государственный университет управления, 2004. — С. 3.

[2] Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2007. — № 12. — Ст. 102.

[3] Міжнародний телекомунікаційний союз є однією з найстаріших міжнародних організацій. Існує з 1865 року, як Міжнародний телеграфний союз, 1932 року існує, як Міжнародний союз електрозв'язку, а з 1947 року увійшов у склад ООН, як спеціалізована установа ООН.

чення, тим паче, що це видається доцільним зробити саме у даному розділі, присвяченому правовій герменевтиці цього поняття, що дозволить зрозуміти, яку ж із світових концепцій е-демократії сприйнято вітчизняним нормотворцем. Отже, згідно Загальної частини наведеної *Стратегії*, електронна демократія — форма суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоуправління шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій.

Ми вважаємо, що досить позитивним з конституційно-правової точки зору став підхід визначення е-демократії, як форми суспільних відносин. Це дозволяє одразу юридично корелювати дане поняття, застосовувати до нього механізми правового регулювання, а саме поняття набуває юридичної визначеності і конкретики.

Аналіз нормативного визначення дозволяє констатувати, що автори даної Стратегії притримуються концепції широкого тлумачення е-демократії, я не лише як сукупності технологічних заходів, здійснюваних у рамках е-урядування. Такий підхід збігається із нашим баченням е-демократії, як нової форми державно-політичного режиму (політичної системи), як складової частини форми держави.

В той же час, зміст е-демократії, автори Стратегії звели лише до «залучення громадян та організацій до державотворення та державного управління» — тобто, фактично увесь комплекс різноманітних форм е-демократії зведено лише до залучення — *e-participation* — найпоширенішої, але не єдиної форми е-демократії. Інші форми е-демократії, такі як е-голосування, е-референдум, краудсорсінг, тощо, дане визначення не охоплює. Хоча з подальшого тексту *Стратегії* вбачається, що автори використали поняття «залучення» у широкому розумінні, а не лише, як *e-participation*, що вбачається з мети та завдань та описання етапів та основних напрямів реалізації *Стратегії*.

В цілому ми позитивно оцінюємо вищеназвану Стратегію, проте слід зауважити, що наразі вже тренд «інформаційного суспільства» перестає бути актуальним, а світова спільнота все більше звертає увагу на розвиток таких продуктів інформаційного суспільства, як е-демократія та е-уряд, що і стає предметом пильної уваги політологів, соціологів та правознавців. А сама вихідна концепція інформаційного суспільства усе меншою мірою цікавить науковців, лише як вихідне середовище зародження зазначених категорій. Тому, на наш погляд, було б логічним вже у 2013 році не вдаватись до використання застарілих концептів, а одразу затверджувати Стратегію розвитку е-демократії. У 1998 році Міжнародний телекомунікаційний союз (ITU) приймає резолюцію про проведення Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства (WSIS), етапи якого проводяться у 2003 та 2005 роках у Женеві та Тунісі за схвалення такої ініціативи ITU Генеральною асамблеєю ООН у 2002 році[1]. За визнанням дослідників це стало останнім сплеском популярності ідей інформаційного суспільства в чистому виді[2]. Наразі суспільний інтерес становлять більш практичні речі, які можливо забезпечити за допомогою ІКТ (приміром e-gov), хоча сам термін продовжує рудиментарно використовуватись у практиці певних інституцій: у Європейському союзі, термін «інформаційне суспільство» лишився тільки в назві спеціального тематичного (інформаційно-комунікаційного) порталу Єврокомісії, хоча з 1994 по 2012 роки назву «Інформаційне суспільство» мав Генеральний директорат Єврокомісії, що займався інформаційно-комунікаційною сферою ЄС. Вважається, що вперше у актах європейського права поняття «інформаційне суспільство»

[1] Всесвітній саміт з питань інформаційного суспільства (Женева 2003 — Туніс 2005). Підсумкові документи / Видання Міністерства транспорту та зв'язку України — Державний департамент з питань зв'язку та інформатизації. — К., 2006.

[2] Гребенников В. История и перспективы информационного общества. — LAP Lambert Academic Publishing, 2014. — 105 с.

з'являється завдяки діяльності відомого європейського фахівця Мартіна Бангеманна, який очолив Експертну групу Європейської комісії з програм інформаційного суспільства, яка і сформулювала відомі «Рекомендації ЄС та глобальне інформаційне суспільство» 1994 року[1], які стали європейською реакцією на аналогічний документ підготований урядом США у 1993 році щодо планів розвитку національної інформаційної інфраструктури (Agenda for Action). Згодом М. Бангеманном було вироблено «План дій» для європейського шляху до інформаційного суспільства та утворено ISF — Форум інформаційного суспільства.

Проте, на сучасному етапі інституції та програми ЄС досить рідко застосовують це термін, лише як альтернативу для позначення програм *e-Europe*. За визнанням української версії Вікіпедії — 50-річна історія терміна «інформаційне суспільство» демонструє типовий життєвий цикл: «зародження — зростання застосування — спад застосування», що свідчить про невідповідність цього терміна реальним процесам у людському суспільстві.

Але це стало живильним стартом ідей е-уряду і е-демократії, що оволоділи сучасним категорійним апаратом суспільних концепцій. Поняття «електронної демократії» до певної міри є умовним, а з точки зору категорійного апарату правознавства навіть не зовсім коректним. Наразі відсутні дані про точне авторство походження такого терміну. Експертні джерела схильні вважати, що дефініцію було запозичене із сленгу американських Інтернет-форумів десь у середні 90-х років XX ст.

Фундамент на якому ґрунтується сучасне бачення е-демократії значною мірою базується на наріжному камені, який заклав представник «франкфуртської школи», найвидатніший сучасний німецький філософ Юрген Хабермас (J. Habermas), доробок якого ми вважаємо потрібно окремо виділити і важко переоцінити для сучасної демократії, і особу якого за масштабом доробків подекуди порівнюють з Імануїлом Кантом та Карлом Марксом[2]. Будучи фундатором унікальної теорії комунікативної дії Ю. Хабермас, присвятив себе розробці власної концепції деліберативної демократії[3], що передбачає широку політичну комунікацію, дискус, і консенсус, розробив «дискусійну теорію права» — дослідник відмовляється від ідеї права, як міри свободи, формальної рівності, формальної справедливості, природних прав людини і замінює її ідеєю справедливості дискусу[4]. Демократія і право у Хабермаса нерозривно пов'язані: демократія виступає конституюючою основою права, яке саме в свою чергу є продуктом справедливого дискусу. При цьому права людини за Хабермасом — це продукт участі людини у процесі соціальної і політичної комунікації, а не передумова такої участі, як у традиційному праворозумінні.

Ю. Хабермас наполягав, що суть демократії полягає у широкій політичній участі громадян (партисипативна демократія). Зрозуміло, що широкомасштабне залучення громадян уможливлюється тільки завдяки спеціальним технологіям, що опосередковують комунікацію між громадянином та владою та поміж самими громадянами, а тому значної уваги Ю. Хабермас приділяє новітнім електронним технологіям, вважаючи, що кіберпростір є новою суспільною сферою, що є простором вільних суджень з актуальних громадських проблем, сфера у якій кожен громадя-

[1] Recommendations to the European Council: Europe and the Global Information Society. — M. : Bangemann and others, 24–25 June, Korfu, 1994.

[2] Georg Diez Habermas, the Last European: A Philosopher's Mission to Save the EU // Der Spiegel. — 25.11.2011.

[3] Справедливості заради треба відмітити, що Ю. Хабермас все ж таки не є одноособовим автором теорії деліберативної демократії, яка являє собою цілий напрямок різноманітних деліберативних концепцій. Проте останній є фундатором однієї з найпоширеніших концепцій деліберативної демократії — комунікативної. Власне, популярність комунікативної теорії Юргена Хабермаса відновила широкий науковий інтерес до деліберативного напрямку демократії, і, зокрема, до доробку одного з піонерів цієї концепції Дж. Г. Міду.

[4] Лапаева В. В. Политико-правовая концепция Ю. Хабермаса (с позиций либертарного правопонимания). [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.igpran.ru/public/publiconsite/Lapaeva.Polit_prav_konc_Xabermasa.pdf.

нин може не тільки висловитись, але й бути почутим[1]. Демократія на його думку можлива лише там, де громадяни добре інформовані, а виборці роблять саме поінформований вибір. Вчений вважає, що у асоціації вільних та рівних усі мають мати рівні можливості вважати себе авторами тих законів, пов'язаність з якими дозволяє кожному окремо відчувати себе, як їх адресат[2].

Саме відштовхуючись від ідей комунікативної теорії Ю.Хабермаса академічна спільнота почала активно розвивати напрямки досліджень спрямованих на вивчення впливу нових комунікативних технологій та процесів на формування демократичних цінностей і принципів. Доробок Юргена Хабермаса істотно вплинув на подолання спрощеного трактування комунікації, як акту одиничного спрямованого інформаційного впливу і дозволив розглядіти комунікацію, як систему соціальної взаємодії, взаємний обмін між різними суб'єктами, актуалізував наукові пошуки найбільш оптимального технологічного забезпечення участі широких народних мас в управлінні державою.

Історія застосування ІКТ у правовідносинах сягає 70-х років XX ст. з появою кабельного телебачення з інтерактивними можливостями — тобто з каналами зворотного зв'язку з користувачем. Таким чином з'явилась можливість дистанційного, мережевого взаємозв'язку між користувачем мережею (на той час кабельною) та розповсюджувачем інформації.

Поява технічного вирішення проблеми взаємозв'язку та необхідних технічних засобів об'єктивації волевиявлення користувача мережею обумовила появу цілої низки досліджень, які із захопленням окреслювали майбутні перспективи використання ІКТ у політико-правовій сфері, як наприклад, доволі відома книга Айтла де Сола Пула, (Ithiel de Sola Pool) «Технології свободи: свобода слова у вік електроніки», яка була удостоєна у 1984 році престижної премії Американської асоціації політичних наук. У ній автор стверджує про перспективу конвергенції електронних технологічних засобів у сферу демократії і окреслив майбутню «tech liberty» (технологічну свободу). Дослідник стверджував, що саме завдяки електронній комунікації буде зруйновано «монополію» друкованих засобів масової інформації, які часто належать можновладцям, а електронні ресурси нададуть можливість висловлюватися будь-кому з різноманітних питань. Айтл де Сола Пула заспокоював щодо впливів електроніки на свободу висловлювань аргументом того, що навіть за умов друкованих засобів масової інформації залишається величезний простір для свободи, а тим паче в умовах електронної передачі інформації межі свободи будуть ще більш розширеними; вказував на легкість доступу, низьку собівартість електронних засобів комунікації. Навпаки, бюрократичні процедури, монополізація ЗМІ та інтелектуального життя викликали у дослідника більше занепокоєння стосовно долі інститутів демократії, подолання чого він убачав саме у електронних технологіях[3].

Ще одним прибічником найширшого використання електронних технологій у площині забезпечення демократії був у той же період Ленгдон Уіннер (Langdon Winner), який у своїй роботі 1977 року «*Автономна технологія. Техніка поза контролем, як тема політичної думки*» проникливо застеріг, що техніка вже стала вагомим чинником впливу на політику, і що такий фактор вже є реальністю, а електронні технології критично важливі для соціального життя[4]. Хоча при цьому Л. Уіннер вважається одним із самих послідовник критиків

[1] Habermas J. The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society / Trans. by Thomas Burger. — Cambridge, MA : MIT Press, 1989; Habermas J. The Emergence of the Public Sphere. // The Polity Reader in Cultural Theory. — L. : Polity, 1994.

[2] Денежкин А. «Фактичность и значимость» Ю. Хабермаса: новые исследования по теории права и демократического правового государства // Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. —.С. 194.

[3] Technologies of Freedom / By Ithiel de Sola Pool. — Cambridge, Mass. : Harvard University Press. 1983. — P. 229.

[4] Winner L. Autonomous Technology. Technics-Out-of-Control as a Theme in Political Thought. — Cambridge: MIT Press, 1977. — P. 19f.

гіпертрофованого впливу технологій на суспільні відносини, вважаючи, що «технологія сама по собі ніколи не робить кращими чи гіршими людей, які її використовують».

Досить резонансним у свій час стало есе професора архітектури Майкла Бенедикта для збірки «*Кіберпростір: перші кроки*», у якому дослідник порівняв зацікавленість людей можливостями кіберпростору із підсвідомими потягами до образу Святого Граду і сподобив його до Нового Єрусалиму та нездійсненних мрій[1].

Поняття кібердемократії набуло значного поширення у академічних колах і довгий час вживалося і до цієї пори вживається, як синонім електронної демократії. Прихильники концепції кібердемократії вважали, що демократія у сучасному суспільстві зіштовхується із завданням інтеграції маси громадян за допомогою нових методів, що власне і призводить до утворення «кібердемократії», в рамках якої люди зможуть приймати безпосередню участь у політичному процесі. Кібердемократія діє, на їх думку, на основі невтручання у асоціативні та плюралістичні прояви у рамках політичної системи[2]. У підвалинах кібердемократії закладено принципи інтерактивності, різноспрямованості та саморегулювання. Остання ґрунтується на постулаті самоврядування та максимально можливому самовизначенні, тобто праві виступати довільно у своїй приватній сфері через принцип субсидіарності[3]. На наш погляд ідея кібердемократії не є етапом у формуванні концепції е-демократії, оскільки ці два поняття виникли фактично одночасно, і її слід вважати однією із варіацій форми е-демократії — тобто синонімами.

Іншим тотожним поняттям е-демократії та кібердемократії стало — «цифрова» (або діджитальна — *digital*) демократія. Таким поняттям оперує приміром голландський дослідник Ян ван Дейк і низка інших авторів[4]. Дослідник відмічає, що при домінуванні цифрових технологій демократія робить більш відкритим та доступним широкому загалу процес обміну інформацією, підтримує формування спільнот та артикуляцію групових інтересів, а також забезпечує більшу залученість громадянина у політичний процес. На думку Яна ван Дейка цифрова форма призводить до ренесансу форм прямої демократії і проводить аналогію з давньогрецькою Агорою[5].

Суміжним також є поняття «відеодемократії» введене в обіг Р. Холендлером у його однойменній книзі 1985 року, де він стверджує, що новітня електронна відеотехніка, що створює масову культуру, може відродити істинні принципи демократизації суспільства, надаючи всім громадянам можливість співучасті в ній за посередництвом кабельного телебачення та комп'ютерних відеосистем[6].

Фундатор Медіа Лабораторії Масачусетського технологічного інституту (MIT's Media Laboratory) — Ніколас Негропонте (Nicholas Negroponte), який вважається одним з першопрохідців Інтернету, автор бестселеру «Цифрове буття» (Being Digital) у 1997 році передрік руйнування національних кордонів завдяки Інтернету: «у той час, як політики борються з вантажем історії, у цифровому середовищі виникає нове покоління, вільне від багатьох старих упереджень. Цифрові технології можуть стати природною силою, що гармонізує світ». На його думку держава буде ставати все більш вузькою і широкою: «вона буде ставати все більш ма-

[1] Michael Benedikt. «Introduction», Cyberspace: First Steps. — Cambridge, Mass. : MIT, 1992.

[2] Buckingham, S. Structuring Discourse for Collective Interpretation, Conference on Collective Cognition and Memory Practices / S. Buckingham. — Paris, 2000. — URL: http://www.limsi.fr/WkG/PCD2000/textes/fichiers/Shum_Selvin.pdf; Див. також.: Корбат Ф. Е. Кибер-демократия как развитие информационной политики / Ф. Е. Корбат // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион.Общественные науки. — 2013. — № 4 (28). — С. 17–29.

[3] Гомцян С. Динамика развития принципа субсидиарности в Европейском союзе / С. Гомцян // Вестник международных организаций. — 2007. — № 6 (14).

[4] Dijk J. Digital democracy: issues of theory and practice / J. Dijk, K. Hacker. — SAGE, 2000. — 228 p.

[5] Van Dijk J. Digital Democracy: Vision and Reality – University of Twente, 2013. — URL: http://www.utwente.nl/gw/vandijk/research/itv/itv_plaatje/Digital%20Democracy-20Vision%20and%20Reality.pdf.

[6] Hollander R. video democracy: the vote-from-home revolution / R. Hollander. — Lomond Publications, 1985. — 161 p.

ленькою, щоби бути більш локальною, /.../ закони мають ставати все більш всезагальними. Кібернетичний закон має стати всеосяжним законом»[1]. Ніколас Негропонте у 1995 році сформулював концепцію «электронной економіки» і його авторство цього поняття достовірно підтверджується. Гіпотетично, можливо що саме це поняття стало матрицею для лінгвістичного калькування поняття «електронна демократія» в результаті поєднання понять «електронна економіка» та «теледемократія» користувачами мережі.

Керівник Анненберзької школи комунікативістики при Пенсільванському університеті Джордж Гербнер у своїй роботі «Масові засоби та теорія зв'язку людей» досліджуючи такий невід'ємний елемент демократії, як громадська думка оперував поняттям інформаційної демократії, зазначивши при цьому: «Народне самоуправління можливе лише у тому випадку, якщо люди, виступаючи як громадяни колективно створять альтернативну політику /.../ і приватні системи «пізнання та поглядів», будуть трансформовані в суспільні системи»[2].

І у цьому огляді наукових підходів, що стали передумовою формування концепції е-демократії ми не можемо не згадати найбільш уславленого і найвідомішого американського футуролога Елвіна Тоффлера, який у своїй роботі 1980-го «Третя хвиля» передрікав, що держава-нація, яка була основою індустріального суспільства перебуває у стадії руйнування і на зміну їй відбувається передання влади зверху вниз, на користь регіонів, на користь транснаціональних об'єднань. На думку Е. Тоффлера після хвилі аграрного та індустріального суспільства настала третя хвиля — постіндустріальне інформаційне суспільство у якому має домінувати напівпряма демократія (*semi-direct*), як гібрид поміж представницькою та прямою, кожна з яких має, як недоліки так і переваги. Напівпряма демократія на його думку буде досягнута шляхом залучення широких мас населення до прийняття рішень, що стане можливим шляхом зміни інформаційних потоків, тобто перенесення відповідальності за прийняття рішень (розподіл прийняття рішень) на низовий рівень мас населення. Політичні еліти будуть розширені за рахунок включення у неї все нових груп населення[3]. Комп'ютерна озброєність, вважав футуролог, створить умови для прямого інформаційного контакту людей, що на його думку зменшить централізований контроль з боку держави і тим самим зменшиться загроза особистим свободам, що відкриває дорогу плюралізму.

Елвін Тоффлер одним з перших вчених у XX ст. висунув ідею появи нових форм демократії у зв'язку з розвитком комунікативних технологій. У своїй роботі 1970-го року «*Футурошок*» Е. Тоффлер запропонував нову форму демократії називати «*антисипаторною*» (*anticipatory democracy — буквально: завчасно попереджувальна демократія*)[4]. Е. Тоффлер вкладав у це поняття поєднання громадянської участі з майбутньою свідомістю, вважав, що вона виходить за межі традиційних уявлень про партисипаторну демократію, зводив її сутність до того, що владні інституції приймаючи ті чи інші рішення має враховувати думку громадян відносно тих наслідків, що мають настати і удаються громадянам найбільш вірогідними. Дослідник передбачав, що громадяни будуть утворювати ініціативні групи і доводити свої міркування до влади, яка має враховувати рекомендації громадян. Е. Тоффлер вважав таку демократію «напів-прямою» (semi-direct), оскільки у цих відносинах все ж таки присутні представницькі інституції вла-

[1] Negroponte, N. Being Digital.(1995) Knopf. — Paperback edition, Vintage Books, 199; Див.: Томас Бэсс, интервью с Николасом Негропонте, «Being Nicholas» // Wired, ноябрь 1995. — P. 202.

[2] Gerbner G. Mass Media and human communication theory // Sociology of Mass Media Communicators / G. Gerbner; [Ed. by D. McQuail]. — P. 38.

[3] Toffler Alvin. The Third Wave, 1980. Тоффлер Элвин. Третья волна / пер. на русский язык: А. Мирер, И. Москвина-Тарханова, В. Кулагина-Ярцева, Л. Бурмистрова, К. Бурмистров, Е. Комарова, А. Микиша, Е. Руднева, Н. Хмелик [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий. — М., 2004. — Режим доступа: http://gtmarket.ru/laboratory/basis/4821.

[4] Toffler A. Future Shock. — N. Y., 1970.

ди. При цьому у технологічному плані Е. Тоффлер був прихильником концепції «теледемократії».

Інший американський дослідник Ф. Кристофер Артертон (F. Christopher Arterton) опублікував у 1987 році книгу «Теледемократія. Чи здатні технології захистити демократію»[1] у якій провів дослідження прямої демократії опосередкованої телекомунікаціями і підкреслював про можливість мобілізації значної кількості громадян через електронні засоби, що здатні гарантувати плюралізм у політиці, а також важливість участі, а не поведінки. Ідеї теледемократії у такій її назві були підтримані такими вченими, як Тед Беккер та Кріста Деріл Слетон, які у своїй роботі 2000 року «*Майбутнє теледемократії*» вважали, що електронні технології здатні повернути громадськість до істинної демократії[2]. Вагомий внесок у розробку концепту «теледемократії» вніс і фундатор комунікативістського напрямку соціології американський професор Амітай Етціоні (Amitai Etzioni), який дещо змістивши акценти вважав, що теледемократія здатна бути способом досягнення суспільного блага не стільки телевізійним технологіям, скільки завдяки комунікативним аспектам[3]. За деякими джерелами вважається, що саме А. Етціоні і є автором поняття «теледемократія» і вважав, що основа майбутнього демократичного суспільства має бути не у руках професійних політиків, а у руках громад.

Проте, в середині 80-х років стало зрозуміло, що кабельні телемережі є технічно тупиковим шляхом розвитку ІКТ у політичній сфері і технологічно не здатні виконати очікувані від них запити. А тому захоплення ідеями теледемократії почало спадати. Один з найавторитетніших теоретиків демократії сучасності який, до речі, ввів у науковий обіг таку ознаку демократії, як «плюралізм», Роберт Даль у цьому зв'язку закликав очікувати нового покоління «тедемократичних» технологій[4]. І нові технології не забарилися, вже за 10 років став бурхливо розвиватися Інтернет. Таким чином, в результаті фіаско теледемократії сама ідея не була дискредитована, було змінено лише носій, технологія, а модель суспільних відносин залишилась тотожна, але стала втілюватись на новій технологічній базі.

У нас є усі підстави вважати, що концепт «теледемократії» був передумовою появи е-демократії, а поява дефініції «електрона демократія» є можливо парафразом поняття «теледемократія», яке з'явилося на 10–15 років раніше. Такої ж позиції притримується і Лоуренс Гроссман (Lawrence K. Grossman), який вважає, що теледемократія заклала основи майбутньої «електронної демократії»[5]. Хоча існує і розширене тлумачення теледемократії, як «віддаленої» демократії (*tele — лат. віддалений*). У цьому зв'язку і електронна демократія також є теледемократією у широкому розумінні, хоча б в силу того, що ІКТ за великим рахунком є саме телекомунікаційними технологіями. Роберт Даль відзначив роль телекомунікаційних систем у розвитку демократії: «за допомогою телекомунікації фактично кожний громадянин може отримати легкодоступну інформацію про публічні проблеми у формах (друковані твори, матеріали дебатів, художні інсценування, мультиплікація) та на рівні (від експертного до найпростішого), що підходить кожній конкретній людині /.../ Системи телекомунікації дозволяють кожному задавати питання з приводу отриманої інформації про важливі публічні питання /.../ дозволяють громадянам брати участь у дискусіях з експертами, з особами, які приймають політичні рішення, зі своїми співгромадянами /.../ Громадяни не здатні подолати межі своєї політичної свідомості шляхом простої участі у дискусіях

[1] Arterton F. C. Teledemocracy: Can technology protect democracy? — Newbury Park, CA: Sage, 1987

[2] Becker T. The future of teledemocracy / T. Becker, C. Slaton. — Greenwood Publishing Group, 2000. — 230 p.

[3] Etzioni A. The Spirit of Community: Rights, Responsibilities, and the Communitarian Agenda. — New York, 1993.

[4] Dahl R. A. Democracy and its Critics. — New Haven, London: Yale University Press. 1989.

[5] Grossman L. K. The Electronic Republic. Reshaping Democracy in the Information Age. — N. Y. : Viking, 1995. — P. 92.

один з одним. В той же час, як технологія дозволяє їм слідкувати за дискусією та голосувати з питань, що обговорюються»[1].

Визначення поняття електронної демократії

За даними Британської енциклопедії («Британіки») у статті Ендрю Чедвіка присвяченій визначенню «е-демократії»[2] даний термін ймовірно походить від назви відомого у США незалежного інтеренет-форуму «Міннесота Е-Демократія» (Minnesota E-Democracy), який було засновано у 1994 році, який згодом фундатори перетворили у сайт — «E-Democracy.org», який існує і досі та позиціонує себе як піонерський проект у сфері е-демократії. Хоча такі дані на наш погляд є доволі умовними і точного авторства цієї дефініції не встановлено, правоволодільця чи легітимовано визнаного автора допоки не виявлено, що дає підстави вважати цей термін «народним».

«Британіка»[3] запозичує для визначення «е-демократії» відповідну статтю Ендрю Чедвіка з «Енциклопедії урядування» (*Encyclopedia of Governance*, *2007*)[4] і визначає наступним чином — це використання інформаційних та комунікаційних технологій зміцнення демократії, що у деяких випадках здатна замінити представницьку демократію.

Автор, професор політичних наук Університету Лондона, як бачимо використав праксеологічний (діяльнісний підхід), тобто «*е-демократія це — використання*» (тобто певна дія суб'єкта); і при цьому досить радикально окреслив її роль, як інструментарію здатного замінити представницьку демократію. Даний підхід є досить поширеним у роботах присвячених е-демократії і сутність його зводиться до того, що е-демократія утворює собою нову якісну сутність демократії, що трансформує представницькі інститути шляхом використання технологій (переважно ІКТ).

З таких же позицій пояснює зміст е-демократії і один з найвідоміших світових фахівців з е-демократії, який вважається одним з піонерів цього напрямку Стівен Кліфт. На його думку е-демократія означає використання інформаційних і комунікаційних технологій і стратегій демократичними діячами (урядами, обраними посадовцями, медіа, політичним організаціями, громадянами/виборцями) всередині політичних і управлінських процесів місцевих спільнот, націй та на міжнародному рівні[5].

Аналогічно визначає е-демократію відомий російський дослідник В. І. Дрожжинов, який вважає що під е-демократією варто розуміти застосування ІКТ в інтересах удосконалення та укріплення демократичних інститутів у сучасному суспільстві, підвищення участі громадян у політичному процесі[6].

Існує підхід, який намагається виділити вузьке та широке розуміння е-демократії. У вузькому розумінні е-демократію розглядають як використання електронної підтримки для забезпечення відповідних конституційних прав, що вимагають тих чи інших формальних рішень; у широкому — врахування думки і залучення громадян і організацій у політичні відносини і процеси[7]. В цьому варіанті застосований вже вищеназваний традиційний для політології підхід розуміння е-демократії, як того чи іншого виду діяльності.

Праксеологічний підхід у герменевтиці е-демократії не позбавлений сенсу,

[1] Даль Р. Демократия и ее критики / пер. с англ. под ред. М. В. Ильина. — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. — 576 с. — С. 514–515.
[2] E-democracy // ENCYCLOPÆDIA BRITANNICA. — URL: http://www.britannica.com/topic/e-democracy.
[3] Найстаріша і всеосяжна англомовна енциклопедія, яка з початку XX ст. перемістилася у США. З 2012 року перестала публікуватися на паперових носіях і перейшла виключно на мультимедійний формат. Вважається однією з основних баз для порівняння з Вікіпедією.
[4] Eencyclopedia of Governance. — London : SAGE Publications, 2006–2007. — 1232 pages.
[5] Clift S. E-democracy, E-governance & public network / S. von Clift // Open Source Jahrbuch 2004. — Berlin : Lehmanns Media, 2004. — P. 317—331.
[6] Дрожжинов В. И. Электронное правительство // Совершенствование государственного управления на основе его реорганизации и информатизации. Мировой опыт / под ред. В. И. Дрожжинова. — М., 2002. — С. 11–88.
[7] Голычев А. А. Электронная демократия как фактор повышения политического участия граждан современной России : дисс. ... канд. полит. наук. — М., 2006. — 238 с.

оскільки з точки зору сутнісного сприйняття цієї категорії одразу окреслює рамки її змісту і визначає її роль у суспільних відносинах. Але з юридичної точки зору навряд чи задовольнить будь-якого правознавця, оскільки не дозволить унормувати визначення е-демократії, як конституційно-правового явища, як відповідного державно-політичного режиму, розбалансовує загальноюридичний контекст правосприйняття і, як наслідок, не дозволить законотворцю виробити юридичні критерії е-демократії з метою подальшого врегулювання таких правовідносин направляючи їх на юридичну охорону та захист прав і свобод людини. А тому законотворчі інституції держави змушені будуть шукати інші правові критерії для визначення е-демократії, як нормативної категорії.

З інших позицій дається погляд на е-демократію у досить відомому колективному міжуніверситетському дослідженні 2003 року «*Оцінка використання нових технологій з метою сприяння демократії у Європі. Е-демократизація парламентів та партій у Європі*» (А. Трехсель, Р. Кіс, Ф. Мендес, Ф. С. Шміттер та інші): е-демократія складається з усіх електронних засобів комунікацій, що дозволяють/уможливлюють для громадян застосування зусиль для тримання керівників/політиків відповідальними за свої дії у сфері публічного життя. Залежно від аспектів демократії, що просуваються, е-демократія може використовувати різні технології для: 1) підвищення транспарентності політичного процесу; 2) посилення прямого залучення і участі громадян; 3) удосконалення якості формування думок шляхом відкриття нового простору для інформації і обговорення»[1]. На думку цього колективу авторів, техніками е-демократії є: е-доступ, е-консультації, е-петиції, е-голосування, е-форуми. Відтак, фактично, таке технологізоване визначення ставить знак рівності між е-демократією та сукупністю ІКТ, що на нашу думку не зовсім вірне, адже відбувається підміна понять між результатом та засобом його досягнення. Засоби комунікації — це способи забезпечення демократії, але не самоціль демократичного режиму. Важко вести мову про побудову е-демократії в цілому у недемократичній країні.

Найпоширеніша мережева енциклопедія Інтернету Вікіпедія станом на березень 2016 року у англомовній версії використовує визначення е-демократії, що надане колективом авторів-дослідників (Хусейном Джафаркарімі, Алексом Сім, Робабом Саадатдуст, Джи Мей Хі), щоправда представниками технічних наук, з їх колективної статті «*Вплив ІКТ на посилення ролі громадян у прийнятті владних рішень*»[2]. З точки зору цих авторів е-демократія це явище 21 сторіччя, що включає у себе інформаційні та комунікаційні технології просування демократії тобто форма правління за якої усі дорослі громадяни набувають рівних прав пропонувати, розробляти та створювати законодавство[3]. При цьому автори зазначеної статті у своїх розмірковуваннях посилаються на доробки Ендрю Чедвіка.

Не зважаючи не певну суперечливість, перебільшену технологізованість та правову неточність такого підходу, цінність його, з нашої точки зору полягає у тому, що воно відносить е-демократію до явищ правового порядку, хоча і зводить його тільки до законотворчої ініціативи прямої демократії. Втім, автори, як ми припускаємо, і не ставили перед собою мети надавати правове визначення, але зрештою це одне з небагатьох визначень, що актуалізує правовий погляд на електронну демократію та юридизує це поняття, хоча і не зовсім точно з точки зору розмежування форми правління та форми політичного режиму.

[1] Evaluation of the Use of New Technologies in Order to Facilitate Democracy in Europe. E-democratizining the Parliaments and Parties of Europe. — Geneva & Florence, October 2003. — P. 10. — URL: http://www2.media.uoa.gr/people/tsaliki/wp-content/uploads/2010/07/Report_eDemocracy_in_Europe_2004.pdf.

[2] International Journal of Emerging Technology and Advanced Engineering Website: www.ijetae.com (ISSN 2250-2459, ISO 9001:2008 Certified Journal, Volume 4, Issue 1, January 2014). — URL: http://www.ijetae.com/files/Volume4Issue1/IJETAE_0114_109.pdf.

[3] https://en.wikipedia.org/wiki/E-democracy.

Разом з тим україномовний (як і російськомовний) варіант Вікипедії надає дещо інше бачення поняття е-демократії і визначає останню, як форму демократії, що характеризується використанням інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) як основного засобу для колективних розумових (краудсорсинг) і адміністративних процесів (інформування, прийняття спільних рішень — електронне голосування, контролювання виконання рішень та т. д.) на всіх рівнях — починаючи з рівня місцевого самоврядування і закінчуючи міжнародним[1].

Знову ж таки, як бачимо е-демократію намагаються визначити, як форму демократії і зазначають про це, як про усталену категорію, вводячи у експерно-науковий лексикон нову форму демократії.

Інший енциклопедичний популярний електронний ресурс Рунета «Мегаенциклопедія Кирила та Мефодія — Мегабук» більш поліваріантно підходить до визначення поняття е-демократії пропонуючи декілька версій трактування: 1) форма суспільно політичної активності громадян з застосуванням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (наприклад, мережі інтернет) для досягнення максимальної продуктивності при взаємодії громадян з іншими громадянами, органами державної влади та муніципальної влади, громадськими та комерційними організаціями, а також інструменти такої взаємодії; 2) демократична політична система, при якій інформаційно-комунікаційні технології використовуються для реалізації найважливіших складових демократичного процесу: «розповсюдження інформації, комунікації, об'єднання інтересів громадян та прийняття рішень (шляхом узгодження та голосування)»[2]. Таким чином, автори даного підходу застосували праксеологічне бачення, тобто розуміння е-демократії через форму активності громадян; і в той же час визначили її як політичну систему, тобто у цьому баченні наблизились до тієї значної групи експертів, що ідентифікують її, як нову форму демократії.

При цьому всі зазначені електронні ресурси у якості синоніма е-демократії використовують поняття — цифрової демократії (або, як калька з англійської мови — діджитальна), відео-демократії, інтернет-демократії, інформаційної демократії, віртуальної демократії, мережевої демократії, вікі-демократії, аватарної демократії, крауд-демократії, кібердемократії, соціокібернетичної демократії, он-лайн демократії, тощо. Існує підхід у тлумаченні е-демократії, як «хмарної демократії»[3].

Підхід до е-демократії, як до політичної системи вочевидь Енциклопедією Кирила та Мефодія було запозичене із праць відомого і досить цитованого петербурзького політолога, одного з перших дослідників електронної демократії на пост-радянському просторі М. С. Вершиніна, який власне і запропонував такий підхід (*е-демократія = політична система*), приєднуючись до тієї платформи, що створюється нова якість і форма демократії («інформаційна теорія демократії»): «традиційні уявлення про демократію не можуть бути екстрапольовані на суспільства, які трансформуються у горнилі глобалізації, дігіталізації та постіндустріалізма. Суспільно-політичній думці слід шукати нові рішення. Демократія потребує модернізації на основі більш еластичних форм ідентифікації громадян та більш широкої системи громадянської солідарності»[4]. Цей же ж автор запропонував бачення е-демократії, як нової компютерно-опосередкованої форми політичної комунікації і вважає, що у теорії демократії відбулися зсуви під

[1] https://uk.wikipedia.org/wiki/Електрона_демократія.
[2] http://megabook.ru/article/Электронная демократия.

[3] Волков Леонид, Крашенинников Фёдор. Облачная демократия. [Электронный ресурс]. — Екатеринбург, октябрь 2010 — май 2011 года. — Режим доступа: http://cdem.ru.

[4] Вершинин М. С. Электронная демократия: российские перспективы. // Технологии информационного общества — Интернет и современное общество. Труды V Всесорийской объединенной конференции. — СПб., 2001; Вершинин М. С. Политическая коммуникация в информационном обществе. — СПб. : Издательство Михайлова, 2001.

впливом мережі Інтернет[1]. Підхід М. С. Вершиніна є домінуючим для наукової політології пост-радянських країн. Проте, слід звернути особливої уваги на ту обставину, що поняття «політична система», до якої звернувся М. С. Вершинін, є американським політико-проавовим аналогом європейського наукового поняття *політичний (державно-політичний) режим*, на чому ми зупинимось нижче.

Через ключове поняття — «форма політичної комунікації» е-демократію визначає і М. Н. Грачев, який вважає, що остання, є заснованим на застосуванні мережевих комп'ютерних технологій механізмом політичної комунікації, що сприяє реалізації принципів народовладдя і дозволяє привести політичний устрій у відповідність до реальних потреб інформаційного суспільства, що встановлюється[2]. В цьому випадку, як ми бачимо, автор пропонує опосередкувати цю категорію, через поняття «механізм».

В. В. Трофімов вважає, що е-демократія це вираз у мережі Інтеренет волевиявлення з приводу ініціації проекту нормативного рішення або збору голосів у підтримку прийняття певного правового акту чи голосів протесту проти будь-яких правотворчих ініціатив, а також прийнятих юридичних рішень. Одразу слід зазначити, що автор надав таке визначення е-демократії з певною часткою умовності[3]. Проте на наш погляд в даному випадку мова ведеться не про е-демократію, як форму загального поняття демократії, а скоріше про форми самої е-демократії. Нам важко погодитись з думкою автора стосовно того, що недостатній ефект від правотворчої ініціативи у безпосередній площині правового життя може бути частково компенсований активністю громадян у віртуальному просторі, за допомогою форм так званої електронної демократії. Щоправда ця думка автором була висловлена у якості гіпотези. Нам видається, що електрона демократія не є компенсацією нестачі будь-якої з форм демократії, а є самостійною гібридною формою демократії, яка зародилася саме у тих країнах де важко говорити про нестачу демократії чи низьку політичну активність громадян. В той же час нам видається слушною і правильною думка В. В. Трофімова стосовно того, що електрона демократія сприяє формуванню актуального права — права, що відповідає повсякденним потребам людей та такого, що виражає їх необхідні запити та юридично значимі соціальні інтереси.

Вдалим саме з юридичної точки зору на наш погляд є визначення «мережевої демократії» надане С. В. Васильєвою, яка свою думку сформулювала наступним чином: «мережева демократія означає здійснення громадянами влади та їх участь в управління справами держави за допомогою електронних мереж загального користування. У цьому її головна відмінність від інших типів демократії»[4]. Таким чином, автор спрямовує своє визначення е-демократії (мережевої демократії) через формулу «реалізації права», оскільки здійснення права, це процес реалізації правових можливостей, які надаються законом (чи договором) носію суб'єктивного права (правоволоділцю, суб'єкту). Підхід, як на наш погляд є досить слушним і юридично зваженим, оскільки дозволяє корелювати е-демократію у правовідносинах, чітко ідентифікуючи її місце серед правових явищ. Проте, на наш погляд розкриває лише одну з граней е-демократії — лише, як суб'єктивне право.

[1] Вершинин М. С. Электронная демократия как компьютеро-опосредованная форма политической коммуникации // Материалы международной научно-практической конференции «Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах» — «Коммуникация–2002» («Communication Across Differences»). — Пятигорск : Изд-во ПГЛУ, 2002. — Ч. 1. — С. 153–155.

[2] Грачев М. Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития : монография. — М. : Прометей, 2004. — 328 с.

[3] Трофимов В. В. Формы электронной демократии и процесс формирования права в современной России. // Государство. Конституция. Родина: к поискам национальной идеи и новой доктрины государства. Гл. 34. — М. : Проспект, 2015. — 317, [1] с.

[4] Васильева С. В. Типология демократии: к вопросу о реальном наполнении системы осуществления гражданами власти и их участия в управлении делами государства [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.hse.ru/data/2010/03/29/.../Васильева%20РПА%20сокр..doc.

Досить технологізоване визначення е-демократії пропонують надати Енді Брек та Філ Нобл, які зводять її до «використання Інтернету урядом, політичними партіями і правозахисними групами для постачання інформації, комунікацій, надання послуг чи підтримки участі для розвитку більш міцних дебатів серед громадян»[1]. Як бачимо, ці західні експерти не надто переймаються чистотою поняття та його змістом, хоча сама робота «Е-демократія навколо світу», де міститься таке їх визначення, є досить цікавою і новаторською.

Існує підхід до визначення е-демократії, як форми тільки прямої демократії, що характеризується використанням ІКТ, як основного засобу для колективних розумових та адміністративних процесів (інформування, прийняття спільних рішень, електронне голосування, контролювання виконання рішень і т. д.) на усіх рівнях — починаючи з рівня місцевого самоврядування і закінчуючи міжнародним рівнем[2]. Як бачимо цей підхід вже є не настільки радикальним, щоби оголошувати нову форму демократії і спонукає дослідників вишукувати витоки і особливості е-демократії у прямій демократії, як одній із форм демократії, як виду державно-політичного режиму.

Натомість, існують діаметрально протилежні підходи, які визначають е-демократію способом удосконалення тільки представницької демократії. Так, Енн Макінтош (Ann Macintosh) вважає, що e-democracy це використання ІКТ для підтримки демократичних процесів прийняття політичних рішень, більш широкого залучення (*participation*) у ці процеси громадян та укріплення репрезентативної демократії[3]. Ця професор, як бачимо убачала розвиток е-демократії в рамках традиційної і домінуючої форми представницької демократії, але при цьому спиралася на концепцію електронної участі (*E-Participation*), на якій ми зупинимось нижче.

Через функціональність визначає електрону демократію Н. О. Обривкова ідентифікуючи її, як відкритість влади суспільству, що обумовлює оптимізацію державного управління шляхом активного залучення до неї пересічних громадян[4]. У цьому випадку дослідник детермінує пряму демократію е-урядом оскільки робить посилання на оптимізацію державного управління. Слідуючи цій логіці е-демократія забезпечується поліпшенням е-уряду, що на нашу думку є дисонансом між цими двома поняттями. Хоча позитивним є посилання на необхідність залучення громадян, що вірно підмічено автором цього визначення. Транспарентність (прозорість, гласність, відкритість) у діях владних інституцій є однією з найважливіших ознак демократії, але не єдиною. Тому зводити е-демократію виключно до відкритості, на наш погляд дещо обмежено.

Досить популярною і відомою на пост-радянському соціальному просторі є робота Ф. Крашеніннікова та Л. Волкова «Хмарна демократія» («*Облачная демократия*»), яка розповсюджується завдяки вільному електронному доступу у Інтернет до цього дослідження. Автори розвивають своє бачення розвитку демократії у контексті паралельному але досить близькому до е-демократії. Сутність концепції хмарної демократії в принципі подібна до так званих хмарних сервісів у Інтернеті[5]. Цей підхід ще відомий під іншими назвами — «плинуча демократія» (liquid democracy), або «демократія делегування» (delegative democracy). Останню концепцію активно розробляв Брайан Форд[6] і зміст її полягає у тому, що громадянин завдяки

[1] Andy Brack, Phil Noble. E-Democracy around the World: A Survey for the Bertelsmann Foundation, Summer 2001. — P. 1. — URL: http://web.umoncton.ca/umcm-sitesgr/cybergouvernement/Noble.pdf.

[2] Кононцева И. Е. Электронная демократия / Электронное пособие. КУ «Севастопольский центр переподготовки и повышения квалификации работников органов государственной власти, органов местного самоуправления, государственных предприятий, учреждений и организаций». — Протокол № 6 от 29.11.2012. — Севастополь, 2012.

[3] Macintosh, A. Characterizing E-Participation in Policy-Making // Proceedings of the Thirty-Seventh Annual Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS-37), January 5–8, 2004, Big Island, Hawaii.

[4] Обрывкова Н. О. Электронная демократия в современном постиндустриальном обществе : автореф. дис. ... канд. полит. наук. — СПб., 2006. — С. 4.

[5] Великанов Кирилл. О демократии обыкновенной, прямой и электронной // Отечественные записки. — 2013. — № 6 (57).

[6] Див.: http://www.brynosaurus.com/deleg/deleg.pdf.

технологіям може делегувати свій голос експертам у певних сферах, які викликають у нього довіру, або навіть поділити свій голос поміж декількома делегатами, а частину залишити собі. Хмарну демократію у розумінні зазначених авторів можливо досягнути лише завдяки електронним технологіям.

Своє бачення е-демократії Ф. Крашенінніков та Л. Волков висловили у наступній своїй роботі — «*Пересічна електронна демократія*», де визначили останню, як можливість будь-якого громадянина, незалежно від його місця знаходження, брати участь у політичному процесі, у розробці та прийнятті управлінських рішень, і є одним із головних досягнень сучасності у сфері політичного управління. На їх думку саме е-демократія окреслює горизонти подальшого розширення прямої демократії у суспільстві[1]. З юридичної точки зору такий підхід надає погляд на е-демократію, як на суб'єктивне право — «можливість громадянина ... брати участь». Якщо виходити з класичного юридичного підходу до поняття демократії, як виду політичного режиму, то таке визначення, поряд з усіма його позитивними ознаками, позбавляє демократію рис об'єктивної категорії, зводячи його лише до характеристики суб'єктивної правомочності громадянина. У цьому сенсі тоді не має можливості вести мову про е-демократію, як форму демократії, а лише тільки як про суб'єктивне право. Хоча позиція авторів стосовно співвідношення е-демократії та прямої демократії заслуговує на увагу. Автори слушно вважають, що ефективно функціонуюча система демократії, яка залучає у себе сотні, тисячі чи мільйони людей, здатна досить швидко підкреслити та зробити неминучим остаточне банкрутство традиційних, застарілих методів прийняття політично значимих рішень[2].

Таким чином, Ф. Крашенінніков та Л. Волков досить поміркована підходять до вельми поширеної позиції, про те що е-демократія є новою формою демократії, про що, як ми вже вище зазначали, досить рішуче заявляє ціла низка авторів. Позиція цієї групи доволі розрізнених і не пов'язаних між собою експертів полягає у тому, що ІКТ дозволяють утворити нову форму демократії, яка не була раніше відома політ-правовим вченням, історії політології, соціології, теорії права, історії конституціоналізму; а е-демократія на їх думку володіє досить специфічними рисами, що дозволяють її відмежовувати від відомих форм демократії. Вочевидь, що на цьому питання необхідно зупинитись детальніше.

Е-демократія як форма державно-політичного режиму

Здобутки теорії держави і права, історії політ-правових вчень виробили станом на сьогоднішній день (початок XXI ст.) в принципі більш менш єдиний, сталий і узгоджений підхід, щодо питання про державно-політичні режими, як елементу форми держави, що органічно сприйняті теорією конституційного права та реалізовані у інших галузях права. Питання форми держави, та її складових елементів наразі вже не є надзвичайно актуальним і вельми нагальним питанням державознавства, і на думку більшості державознавців є вирішеним. Аристотель вів мову про форми державного правління, Монтеск'є оперував категорією «державно-правовий режим», але зрештою політико-правова наука і державознавство більш-менш стало уніфікували підходи. Точне авторство поняття «форми держави» встановити не видається за можливе, оскільки значна кількість дослідників оперувала цією категорією у діалектичній єдності із парною до неї — «зміст держави». Умовно можна вважати, що у юрислексику поняття «форми держави» в сучасному конституційно-правовому розумінні у 20-ті роки XX ст. ввів німецький юрист-політолог

[1] Волков Л., Крашенинников Ф. Посредственная электронная демократия [Электронный ресурс] — Режим доступа: http://www.vedomosti.ru/opinion/news/1501361/posredstvennaya_demokratiya.

[2] Волков Л., Крашенинников Ф. Облачная демократия [Электронный ресурс]. — Екатеринбург, 2011. — 64 с. — Режим доступа: http://fyodor.su.

Карл Шмітт[1]. Дане питання має свою досить давню історію у суспільно-політичних науках. Форма держави, не залежно від того, якою своєю стороною вона виявляє прояв завжди має безпосередній зв'язок з державною владою. На початку XX ст. С. А. Котляревський вказував, що у сучасну епоху будь-яка держава є нічим іншим, як «організацією державної влади, що виступає у різноманітних її *формах* та проявах» [*курсив авт.* — П. В. К.][2]. Хоча приміром Н. М. Коркунов у цьому ж значенні вживав поняття «форма устрою»[3], а Б. Н. Чичерин під цим же поняттям вживав термін «образ правління»[4].

Але наразі традиційно конвенціональним для абсолютно переважаючої більшості академічних видань пост-радянського правознавства є те, що форма держави складається з: 1) форми правління; 2) форми державного устрою; 3) форми державно-політичного режиму. Цей підхід вже став класичним, відображеним у більшості підручників з теорії держави і права, конституційного права, політології, історії політико-правових вчень. Деякі автори виділяють більшу кількість складових форми держави, але в контексті даного дослідження це не суть важливо, оскільки усі автори однозначно визнають у якості складової форми держави державно-політичний режим, а відтак — демократію, як один із видів зазначеного режиму. Цей підхід апробований роками, має свою традицію, не викликає дискусій чи гострих суперечок, є найбільш універсальним, послідовним і логічним. В той же час справедливим є твердження Л. Гумпловича про те, що «вчення про відмінності держав або про державні форми є настільки ж хитким та не встановленим, як і саме визначення держави»[5]. Попри таке, за виключенням дискусії 60-х років XX ст. стосовно співвідношення понять державний та політичний режими (або державно-політичний) та наукового дискусу між прихильниками політико-правового та соціологічного підходів[6] вищенаведене розуміння складових форм держави не викликає непорозумінь. Щоправда існує також американський підхід за яким замість поняття «державно-політичний режим» використовується поняття «політична система», яку запровадив Девід Істон (*David Easton*, 1917–2014)[7]. Поняття «політичного режиму» у американських суспільних науках майже не вживається. В той же час і французький проф. Жорж Бюрдо фактично прирівнює політичний режим до політичної системи[8]. Але у контексті даної роботи це практичного значення немає, а автор свідомо уникає занурення у особливості форм держави, оскільки це виходить за рамки нашого дослідження, а питання має переважно одностайне бачення у спеціальній літературі і наразі видається за великим рахунком теоретично вирішеним.

[1] Шмитт К. Государство и политическая форма / пер. с нем. О. В. Кильдюшова; сост. В. В. Анашвили, О. В. Кильдюшов. — М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшая школа экономики, 2010. — С.5 8. Необхідно відмітити, що роботи Карла Шмітта стали не надто популярні у другій пол. XX ст. через симпатії автора до нацистського режиму, та набуття ним репутації «коронованого юриста Третього рейху». (*Див.:* Frye, Charles E. Carl Schmitt's Concept of the Political // The Journal of Politics. — 1966. — Vol. 28, № 4 (Nov.) — P. 818–830). Але на наш погляд це не може нівелювати внесок дослідника у категорійний апарат конституційного права і державознавства, подібно до того, як Б. Муссоліні ввів категорію «тоталітаризм», яке наразі стало загальновживаним, не дивлячись на історичні оцінки діяльності цього лідера італійських фашистів.

[2] Котляревский С. А. Власть и право. Проблемы правового государства. — М., 1915. — С. 18.

[3] Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Предисл. проф. И. Ю. Козлихина. — 2-е изд. — СПб. : «Юр Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. — С. 311.

[4] Чичерин Б. Н. Общее государственное право. — М. : Зерцало, 2006. — Кн. вторая. — Гл. VI.

[5] Гумплович Л. Общее учение о государстве. — СПб., 1910. — С. 221.

[6] *Див.:* Макарин А. В., Стребков А. И. Теория и история политических институтов : учебное пособие для вузов / Под ред. проф. А. В. Макарина, проф. А. И. Стребкова. — Изд-во С.-Петерб. гос. ун-та, 2008. — 320 с.

[7] Девід Істон є автором відомої трилогії: Політична система (*The political system: An inquiry into the state of political science. N. Y., 1953. N. Y.*), Концептуальна структура для політичного аналізу (*A framework for political analysis. Chi.; IL 1965*), Системний аналіз політичного життя (*A systems analysis of political life. N. Y., 1965*). Вважається, що ним вперше було запроваджено у суспільні науки основи системного аналізу, що базуються на загальній теорії систем розроблених австрійсько-американським біологом Людвігом фон Берталафі (Ludwig von Bertalanffy: 1901—1972) у роботі — Общая теория систем — Критический обзор // Исследования по общей теории систем: Сборник переводов / общ. ред., вст. ст. В. Н. Садовского и Э. Г. Юдина. — М. : Прогресс, 1969.

[8] Burdo G. Driot Constitutionnel et Institutions Politiques. — Paris, 1974. — P. 165–185.

Таким чином, резюмуючи аналіз форм держави умовно візьмемо у якості доведеної догми посилання на те, що дежавно-політичний режим це сукупність (система) прийомів, форм, засобів та методів здійснення державної політичної влади у країні, засіб функціонування політичної системи (режиму), і є виразом функціональних властивостей (характеру) державної влади. Приблизно таке визначення, з тими чи іншими незначними відмінностями, міститься у більшості підручників з теорії держави і права, державознавства, конституційного права, політології країн пост-радянського правового простору[1]. В принципі, такий підхід до поняття державно-політичного режиму не претендує на новаторський і є одним з парафразів класичного визначення політичного режиму Жана-Луї Кермонна, що є найбільш цитованим і вживаним у європейських дослідників режимів, а тому представники пост-радянської правової доктрини не оригінальні у цьому. Ж.-Л. Кермонн визначив політичний режим, як сукупність елементів ідеологічного, інституційного та соціального порядку, що сприяє формуванню політичної влади даної країни на певний період[2]. А тому, аби не вдаватись у надмірну деталізацію, що може відхилити нас від безпосереднього предмета дослідження, візьмемо саме таке визначення до уваги у якості вихідного[3].

Існують, щоправда, певні не значні розбіжності у видах державно-політичного режиму, а саме: як називати антиподи демократичного режиму — диктаторський, тоталітарний, авторитарний, тощо. Але стосовно того, що основним прийнятним видом державно-політичного режиму (або на англо-американський манер — політичної системи) є демократія дослідники є одностайними[4].

Безсумнівним є те, що зміст поняття демократії в залежності від конкретно-історичного періоду і конституційно-парвових реалій тлумачився і розумівся досить різноманітно: від платонівського оголошення його «гіршою» формою правління до найвищого людського здобутку у конституційно-правовій царині. Вочевидь, що не існує такої форми демократії, яка б задовольняла попит кожного окремого індивіду, але як здобуток еволюції правової доктрини безсумнівно, що демократія у її розширеному тлумаченні наразі є цінністю у правосвідомості кожної людини. Алексис де Токвіль вказуючи на природність демократичного режиму та її аксіологію влучно зазначив, що розвиток державних форм неминуче і закономірно призводить людську спільноту до демократії[5]. Таким чином демократія є одним із видів державно-політичного режиму (і ми приймаємо це як даність в контексті цього дослідження), що характеризується певними ознаками. І такі сутнісні ознаки власне і формують її визначення. Ми не ставимо собі за мету надати універсальне і вичерпне визначення демократії, оскільки це об'єктивно неможливо. Напевне скільки існує дослідників форм державно-політичних режимів, політичних систем, стільки існує визначень демократії. Між авторитарним тоталітаризмом, як крайньою точкою з одного полюсу та лібертаріан-

[1] *Див., приміром*: Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / О. В. Зайчук [та ін.] ; ред. О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 688 с.; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. — Харків : Консум, 2001. — 656 с.; Проблемы теории государства и права : учебное пособие / под ред. М. Н. Марченко. — М. : Юристъ, 2001. — 656 с.; Хропанюк В. Н. Теория государства и права / под ред. В. Г. Стрекозова. — 2-е изд. — М., 1995; Енгибарян Р. В., Тадевосян Э. В. Конституционное право : учебник для вузов. — М., Юристъ, 2000. — 496 с.

[2] Кермонн, Жан-Луи. Политическая наука: словарь-справочник / Авт. и сост. И. И. Санжаревский. — 2010.

[3] Найбільш розробленою проблематика політичного режиму є конституційному праві Франції. Один з найвидатніших вчених Франції Морис Дюверже включає у політичний режим такі елементи, як урядову владу та підпорядкованість їй громадян, обрання урядових органів, структуру уряду, обмеження влади уряду (*див.:* Duverger M. Institutions Politiques et Driot Constitutionnel. — Paris, 1970. — P. 13–14).

[4] Ми не беремо до уваги політологічний дискурс стосовно неприйнятності ліберальної демократії західного взірця для окремих національних суспільств, оскільки це не відноситься до нашого дослідження. Ми виходимо в контексті даного конкретного дослідження про необхідність запровадження е-демократії у країнах, де в принципі питання побудови демократії вже вирішено як самоціль. У країнах, де демократія не є суспільним пріоритетом розвитку суспільства, не вдаючись у оцінки такого стану речей, ми констатуємо про можливість запровадження хіба що e-gov.

[5] Алексис де Токвиль. Демократия в Америке. — М. : Прогресс — Литера, 1994.

ським демократичним абсолютним демонтажем державного примусу, як іншою крайньою точкою існує безліч відтінків і особливостей найрізноманітніших форм державно політичних режимів. Саме невизначеність результатів демократичного процесу при визначеності його процедур, як базової риси демократії, на думку А. Мельвіля, слугує поясненням тому, що у реальному політичному житті ми зіштовхуємось з досить різноманітними типами і формами демократії і цілим спектром різних політичних систем і режимів (на пів-демократичних, на пів-авторитарних), які можна розташувати у континуумі між демократією та авторитаризмом[1].

Ще у 1977 році видатний голандсько-американський дослідник Арендт Лейпхарт зазначив, що демократія це поняття, яке зовсім не піддається визначенню. Це не система влади, що повністю втілює усі демократичні ідеали, але система яка у достатній мірі до них наближається[2]. Джордж Оруелл також писав, що «коли мова ведеться про такі поняття, як демократія, то виявляється не тільки відсутність його загальноприйнятого визначення, але й будь які спроби надати таке визначення зустрічають супротив з усіх сторін»[3]. Безсумнівно, що поведінка людини у будь-якій державі обмежена певними правовими приписами. Взяти хоча б фінасово-правову систему скандинавських країн, яка вважається однією з найдетермінованіших у світі; в той же час саме Швеція, Данія і Норвегія за усіма рейтингами індексів демократії завжди посідають чільне місце. За таких умов на індивідуальному рівні громадянин завжди перебуває у стадії керованого конфлікту (суперечності) із своєю державою, оскільки має місце діалектична єдність суперечливості приватних і публічних інтересів. Відтак, внутрішній потяг до безмежної свободи реалізації власних можливостей у зовнішніх формах прояву ніколи не може бути задоволеним, а це означає, що ідеальна демократія може бути наближуєма, але ніколи остаточно і кінцево досягнута на 100 %. Процес демократизації є нескінченним і одвічним, таким що потребує постійної пильності, боротьби і правової охорони, а сама демократія — перманентного юридичного захисту.

Достатньо назвати прізвища видатних мислителів, які зробили значний внесок у теорію демократії — Арістотель, Платон, Джон Локк, Шарль Луї Монтеск'є, Девід Юм, Жан-Жак Руссо, Алексіс де Токвіль, Джон Стюарт Мілль, Джон Д'юі, Юрген Хабермас, Джон Ролз, Ханна Арендт, Ісая Берлін, Іван Франко, Томас Джефферсон, Бенедикт Спіноза — і стає зрозумілою невичерпність даної теми. Спеціальної літератури присвяченій дослідженню демократії з часів Платона та Аристотеля і до XXI сторіччя наявна незліченна кількість, і навіть у другій половині XX ст. початку XXI ст. дослідники знаходять все нові і нові змісти у цій політико-юридичній категорії, відкривають все нові і нові її сторони; існують етимологічні, нормативні, емпіричні підходи до визначення демократії, тощо. Але попри це, демократія залишається однією з найбільш невизначених та оспорюваних категорій конституційного права. Сучасний американський професор Адам Пшеворський називає демократію «системою впорядкованої необмеженості та організованої невизначеності»[4]. Як стверджував один із стовпів правового позитивізму, австрійський юрист Ханс Кельзен, критикуючи більшовизм: слово «демократія» стало пануючим гаслом і не дивно, що воно, як будь-яке гасло, втратило упевнений і твердий зміст. Наслідуючи вимоги моди, його вважають за необхідне вживати за усіма можливими приводами і для усіх можливих цілей таким чином, що воно стало покривати собою найрізноманітніші і часто цілковито

[1] Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты. Теоретико-методологические и прикладные аспекты. — М., 1999. — С. 1.

[2] Arend Lijphart. Democracy in Plural Societies. — New Haven. — L. : Yale University Press, 1977.

[3] *Цит. за:* Политология / под ред. В. А. Ачкасова, В. А. Гуторова. — СПб. : Питер, 2005. — 560 с.

[4] Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. — М., 2000. — С. 31.

суперечні одне одному поняття[1]. Американський історик права Гарольд Джон Берман запропонував метафорично вважати демократію «першою світською релігією Заходу»[2]. А приміром, сучасний класик американської політичної науки Роберт Даль (Robert Alan Dahl) взагалі пропонував замінити термін демократія дефініцією — «*поліархія*», оскільки демократія є занадто багатозначною категорією. Він пише, що слід розуміти різницю між демократією, як ідеальною системою і суспільними устроями, які розглядаються, як різновид недосконалих наближень до ідеалу. На його думку визначення обох цих явищ одним й тим самим терміном призводить до зайвої плутанини та до семантичних аргументів, що не відносяться до справи[3]. В свою чергу Ф. Шміттер приміром пропонував виділити такі типи режимів, як «демокрадури» (як демократія без лібералізації)[4]; А. Мельвіль пропонує ввести у науковий обіг поняття — «демократичні транзити»[5], тощо. Цікаво, що одне з найпривабливіших визначень демократії, про яке варто згадати в контексті дослідження е-демократії, міститься у Словнику сучасної китайської мови, де робиться вдала спроба пояснити китайському громадянину значення цього європейського терміну: «демократія вказує на те, що народ бере участь у справах держави або на те, що народ має право вільно висловлювати свою думку по відношенню до державних справ»[6].

Існує доволі значна кількість пропозицій щодо типології видів, підвидів, режимів, типів, форм демократії. У людському лексиконі поняття демократії існує вже близько 2,5 тисяч років. В спеціальній літературі зустрічаються данні про те, що налічується близько 550 концепцій демократії[7]. Це і агрегативна, і деліберативна, патртисіпаторна, мінімалстська, юридизована концепція демократії, тощо. Роберт А.Даль пише: «За останні 25 сторіч протягом яких демократія тлумачилася, оспорювалася, ухвалювалася, засуджувалася, замовчувалася, встановлювалася, існувала, знищувалася, а потів встановлювалася знову, так і не вдалося дійти до згоди щодо найбільш фундаментальних питань, що стосуються самої суті цього явища»[8]. І якщо існує така диференціація у ідентифікації корінного поняття демократії, то зрозумілі ті труднощі, які виникають при визначенні похідного поняття — електронної демократії.

За такого розмаїття підходів і визначень, нам залишається лише досить узагальнено окреслити ознаки демократії, як державно-політичного режиму, при цьому лише з однією техніко-юридичною метою — встановити, чи підпадає е-демократія під такі ознаки, а відтак, чи претендує остання на роль нової або самостійної форми чи типу демократії, як на цьому наголошують піонери в галузі її дослідження. Не беручись навести усі без винятку ознаки демократичного режиму, оскільки це детерміновано перед усім тим визначенням сутності демократії, якої притримується інтерпретатор цієї категорії (і це може бути диференційовано в залежності від концепції, якої притримується дослідник), наведемо лише найбільш загальновизнані, такі що не викликають полеміки, відображені у більшості робіт з теорії демократії, апробовані сторіччями розвитку даної теорії, знайшли своє підтвердження у практиці державотворення. Зокрема, до таких ознак належить: визнання за народом права суверенітету і прерогативи вищого носія

[1] Kelsen, Vom Wesen und Wert der Demokratie. — Tubingen, 1920. — S. 3.

[2] Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования : пер. с англ. — 2-е изд. — М., 1998. — С. 47.

[3] Даль Р. А. Полиархия: участие и опозиция /пер. с англ. С. Деникиной, В. Баранова. — М. : Изд. Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2010. — 228 с. — С. 15.

[4] Шмиттер Ф. К. Угрозы и дилеммы демократии // Век XX и мир. — 1994. — № 7–8.

[5] Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты. Теоретико-методологические и прикладные аспекты. — М., 1999. — С. 53

[6] Словарь современного китайского языка. — Пекин, 1997. — С. 884. *Цит. за:* Концепции и определения демократии : Антология / под ред. А. В. Фененко. — М., 2006. — С. 212.

[7] Политология : учебное пособие для иностранных студентов / О. Н. Кузь, И. В. Жеребятникова, Д. С. Коротков и др. — Х. : Изд. ХНЭУ им. С. Кузнеца, 2014. — 192 с. — С. 87.

[8] Даль Р. О демократии / пер. с англ. А. С. Богдановского ; под ред. О. А. Алякринского. — М. : Аспект Пресс, 2000. — С. 9.

влади; наявність гарантій забезпечення невід'ємних прав і свобод людини; верховенство права; рівноправність громадян; система прийняття рішень більшістю, яка пов'язана із системою механізмів дотримання прав меншин та поваги до їх прав; наявність правової держави і громадянського суспільства; дотримання принципу розподілу гілок влади, виборність та змінюваність органів державної влади та місцевого самоврядування та їх підзвітність виборцям; гласність, транспарентність функціонування державних інституцій; незалежність та безпристрасність суду; деполітизація і департійність армії, поліції, органів державної безпеки, прокуратури, суду; громадський та парламентський контроль за армією, поліцією, силовими структурами; наявність домінуючого політичного плюралізму; гласність та незалежність ЗМІ; багатоманітність форм власності та гарантії її недоторканості. Можна виділяти ще й інші ознаки, принципи, критерії, засади демократії (іноді їх називають індексами чи показникам, еталонами[1]) або ж вести мову про те, що певні з вищезазначених позицій поглинають одна одну, такий список не є вичерпним і є лише загальним побіжним оглядом робіт з теорії демократії[2]. Йозеф Шумпетер в свій час пропонував сформулювати «обов'язковий нормативний мінімум процедурної демократії»[3]. В той же час Дж. Д'юі посилаючись на багатозначність поняття демократії писав: «щоправда одне із визначень носить явний політичний сенс, вказуючи на певний спосіб управління — на певний визначений порядок відбору посадових осіб та регулювання їх поведінки у якості таких»[4]. Але в будь-якому разі з конституційно-правової точки зору юридичною формою існування демократії може бути лише правова держава, яка за допомогою правового інструментарію гарантує реалізацію демократичних прав і свобод і силою закону охороняє демократичні принципи від посягань і зазіхань.

Однозначно, що електронна демократія спрямована на досягнення усіх зазначених вихідних засад (показників, індексів, принципів). Окрім того, у арсеналі прийомів і засобів ІКТ наявні алгоритми якнайефективнішого і найоптимальнішого досягнення будь-якого із вищезазначених пріоритетів. Відтак, справедливо говорити, що у випадку, якщо методи ІКТ, які застосовуються у державі чи спільноті, сприяють досягненню і реалізації вищезазначених ознак забезпечення прав і свобод людини, гарантій прав меншин, транспарентності у діяльності державних інституцій, розподілу гілок влади, побудові правової держави, підзвітності державних інституцій народу (і т. д. за вищеозначеним переліком), то справедливо говорити, що така модель є демократичною і забезпеченою за допомогою новітніх електронних технологій. Тому усталена назва для комплексу заходів забезпечення народовладдя за допомогою ІКТ, як «е-демократія» на наш погляд є цілковито виправданою, хоча і умовною, оскільки не призводить до нової сутності демократії, а лише зміщує акценти на форми, методологію і

[1] *Див., наприклад*: Политический атлас современности: Опыт многомерного статистического анализа политических систем современных государств. — М. : Изд-во «МГИМО — Университет», 2007.

[2] *Див., приміром*: Основи демократії : підручник / за заг.ред. А. Ф. Колодій. — Львів : Астролябія, 2009. — 832 с.; Демократія : Антологія / упорядник О. Проценко. — К. : Смолоскип, 2005; Мутагиров Д. З. Демократия как универсальная ценность : курс лекций / Д. З. Мутагиров. — М. : Логос, 2014; Погорілко В. Основні засади теорії безпосередньої демократії // Право України. — 2001. — № 8. — С. 26-32.; Бойчук М. А. Демократія як народовладдя: становлення та розвиток в Україні в період утвердження незалежності / Микола Бойчук. — К. : Генеза, 2012. — 238 с.; Головатий М. Ф. Демократія: історія, теорія, практика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. та аспірантів-політологів / М. Ф. Головатий ; Міжрегіон. акад. упр. персоналом (МАУП). — К. : Персонал, 2011. — 227 с.; Кельзен Ганс. Про сутність і цінність демократії [Текст] / Ганс Кельзен ; з нім. пер. Олександр Мокровольський. — [Львів] : ВНТЛ-Класика, 2013. — 139 с. А, приміром, Девід Андельман (David A. Andelman) для визначення рівня демократії пропонує звертати уваги лише на три чинники: вплив процесу виставлення кандидатури та виборчої системи на результати виборів; здатність судової влади країни зберігати незалежність від сил, які, як стверджується, прийшли до влади за допомогою виборів (чим більш незалежна судова система, тим сильніша демократія); рівень розвитку «прав людини» та «свободи друку». (David A. Andelman. Global Libra //World Policy Journal. — spring 2013. — P. 115–123).

[3] Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер. — М. : Экономика, 1995. — С. 332.

[4] Дьюи Дж. Демократическое государство. *Цит. з книги:* The Public and Its Problems. — New York : Henry Holt and Co., 1927.

інструментарії її забезпечення. Мова ведеться дійсно саме про демократію, як про вид державно-політичного режиму, що є орієнтиром для конституційно-правового механізму.

Так, абсолютна більшість сучасних держав світу декларує себе демократичними, 98 з них навіть фіксують свою демократичність у офіційних назвах країни та у конституціях. Наприклад країною демократії у назві іменує себе Північна Корея — Корейська Народно Демократична Республіка, Демократична Республіка Конго, Федеративна Демократична Республіка Ефіопія. До речі, теоретик італійського фашизму Джованні Джентіле наголошував, що саме фашизм є найбільш яскравою формою демократії[1]. І у той же час у Конституції США жодного разу не згадується поняття демократії[2]. Разом з тим, на відміну від Конституції США у Конституції України вказівка на демократію та демократичність різноманітних конституційних інститутів згадується три рази (у преамбулі та статтях 1 і 69). Окрім того, ч. 1 ст. 20 Основного Закону ФРН від 23 березня 1949 року вказує, що ФРН є «демократичною і соціальною федеративною державою»; ст. 1 Конституції Італійської Республіки від 22 грудня 1947 року зазначає, що Італія є демократичною республікою; аналогічно і ст. 1 Конституції Французької Республіки від 04 жовтня 1958 року вказує на її демократичність[3]; ст. 1 Конституції Іспанії 1978 року оголошує, що «Іспанія конституюється, як правова, *демократична*, соціальна держава, яка проголошує вищими цінностями правопорядок, справедливість, рівність та політичний плюралізм» [*курсив — авт. П.В.К.*].

Як бачимо, формальна вказівка на «демократію» у основному законі, ще не є юридичним критерієм забезпечення такого політико-праовового режиму. Інша мова, що ІКТ є лише інструментарієм досягнення такої політичної системи, як демократія. Тобто правильно розставлені акценти спонукають робити наголос саме на демократії, а не засобах її досягнення, адже використання ІКТ у своїй суті не має на меті побудову якогось нового політико-правового електронного феномену, а побудову саме демократії з її вихідними, базовими, природними цінностями і ідеями. А тому цілковито логічним було б сконцентрувати свою увагу на формах того державно-політичного режиму, який може бути побудований або удосконалений за допомогою ІКТ. Функції демократії реалізуються через її форми, як зовнішній вираз її змісту. Саме у формах демократії вона реалізується у дії, у динаміці, розкривається, як суспільно-правове явище конституційного порядку, що не є статичною категорією, оскільки постійно розвивається, розширює свої межі та принципи.

Питання форм демократії видається також досить поліваріантним та багатовекторним і не таким простим і однозначним, як це видається авторам багатьох академічних видань з конституційного права. Саме розуміння форм демократії, як способів і засобів, що історично склалися щодо виявлення та виразу інтересів різноманітних верств суспільства, яке традиційно використовується у конституційно-правовій літературі в принципі не викликає[4]. Хоча Д. Хелд у цьому випадку веде мову не про форми, а про моделі демократії[5].

[1] Gregor A. James. Giovanni Gentile: Philosopher of Fascism. — Piscataway, NJ : Transaction Publishers, 2001.

[2] Відсутність вказівки на демократичність режиму у Конституції США 1787 року пояснюється тогочасними ідеологічними та політико-правовими установками. Річ у тім, що Джеймс Медісон, як один із авторів Конституції протиставляв республіканську та демократичну форми відносячи їх до різних форм правління. За демократичної форми правління він вважав, що народ здійснює правління безпосередньо, а при республіканській - через уповноважених представників. Власне це те що ми наразі вважаємо прямою та представницькою демократіями. (*Див.:* Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея : пер. с англ. / под общ. ред., с предисл. Н. Н. Яковлева, коммент. О. Л. Степановой. — М. : Издательская группа «Прогресс» — «Литера», 1994. — 592 с, — С. 420).

[3] Маклаков В. В. Конституции зарубежных государств: Великобритания, Франция, Германия, Италия, Соединенные Штаты Америки, Япония, Бразилия. — М. : Волтерс Клувер, 2009. — 624 с.

[4] Государство, право, демократия // Проблемы теории государства и права : учебник / Под ред. М. Н. Марченко. — М., 2006. — С. 272.

[5] Хелд Д. Модели демократии: конкуренция элит. Опубліковано у книзі: Масловский М. В. Социология политики: классические и современные теории : учебное пособие. — М. : Новый учебник, 2004. — С. 80–86.

Більшість дослідників у якості аксіоми, що не потребує доказування констатують просту наявність двох форм демократії — прямої (безпосередньої) та представницької (репрезентативної). При цьому у якості критерію для поділу демократії на дві форми визначають форму волевиявлення народу — пряму чи опосередковану представницькими інституціями[1]. Такий підхід є досить традиційним для підручників з Конституційного права України і зумовлений передусім особливостями Конституції України, яка у ч. 2 ст. 5 визначає, що: носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування — зазначено у статтях Конституції.. Таким чином, саме із конституційної норми випливає наявність таких форм демократії, хоча конституційна норма напряму не називає їх формами демократії. Конституційно-правовий поділ народовладдя на пряме та представницьке зумовлює і форму реалізації відповідних конституційних прав громадян — у прямій чи опосередкованій формі. Між тим, конституційному праву відомі й інші форми участі громадян у здійсненні влади та впливу на державно-владну політику. Багато з цих форм існують і без юридичної формалізації, в силу чого не мають правового визнання та захисту: багато форм волонтерства, суспільний моніторинг діяльності влади, громадські розслідування, політичні флеш-моби, інтернет-розсилка громадських заяв, групування у політичні осередки громадськості у соціальних мережах, тощо.

І якщо, у теорії конституційного права дуалістичний підхід зумовлений особливостями правових конструкцій основного закону, то академічні видання з теорії держави і права та політично-правових вчень здебільшого просто вдаються до констатації лише двох форм демократії без типологічної градації можливих інших форм демократії, виділення інших критеріїв для класифікації форм[2]. Можливо це пояснюється особливостями методології викладання державознавства, можливо слабкістю розробок типологізації форм демократії, як державно-політичного режиму. Але ситуація у навчально-методичній літературі виглядає так, що коли мова ведеться про форми демократії зазначаються лише дві вказані позиції, здебільшого навіть без посилання на критерій, за яким вони виділені. С. Н. Кожевніков взагалі однозначно закарбував, що питання форми демократії у будь-якому разі так чи інакше пов'язане із з'ясуванням способів формування волі народу, зовнішнім виразом змісту цього процесу[3].

Спеціальні роботи з прямої демократії також лише констатують наявність дуалізму форм демократії і не звертають уваги на можливість інших класифікаційних критеріїв типологізації демократії. Подекуди, ще виділяють у якості окремої форми виділеної за тим же критерієм ще й делеговану демократію, але вже у глибоко спеціалізованій літературі, присвяченій детальним нюансам дослідження цих специфічних конституційних правовідносин. Так, приміром американський мислитель Б. Барбер виділяє три типи представницької демократії, а саме — владна, правова та плюралістична, а також два види прямої демократії — унітарна та сильна[4]. В той же час А. Лейпхарт, приміром, вирізняє дві моделі (два типи демократичних режимів): мажоритарну або Вестмінстерську модель (або демократія більшості), взірцем якої є Великобританія, і консенсусну модель (розподільча демократія), яка може бути найвиразніше представлена через політичну систему Швейцарії[5]. Але дослі-

[1] *Див., приміром:* Совгиря О. В. Конституційне право України : навч. посіб. / О. В. Совгиря, Н. Г. Шукліна. — К. : Юрінком Інтер, 2007. — 632 с.

[2] *Див., приміром:* Загальна теорія держави і права : підручник / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого ; за ред.: М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х. : Право, 2009. — 584 с.

[3] Кожевников С. Н. Проблемы теории государства : курс лекций / С. Н. Кожевников. — Н. Новгород : Изд-во ФГОУ ВПО «ВГАВТ», 2010. — 267 с.

[4] Barber B. Strong Democracy: Participatory Politics For a New Age / B. Barber. — Berkeley : University of California Press, 2003. — 320 p.

[5] Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий // Полис. — 1995. — № 5. — С. 136–146.

дження, на кшталт останнього, носять вже характер вузько профільних і не відомих широкому загалу правознавців.

Упускається із бачення і така важлива демократична правомочність, як право бути вільним від «будь-яких асоціацій», «право бути вільним від політики»[1]. А саме електронна форма дозволяє людині реалізовувати свої конституційні права поза межами як представницької, так і прямої демократія, яка передбачає необхідність фізичної явки на політичні процедури (явка на виборчі дільниці, фізична явка на зібрання та ініціативи). Проте, такий аспект не вписується у існуючу панівну типологізацію форм демократії.

Безсумнівно, що поділ форм демократії на пряму та представницьку є досить важливим оскільки у його підґрунтя закладено ідею суверенітету народу, як однієї з основних ознак демократії, тобто форма реалізації суверенітету — прямо чи опосередковано. Але ця типологізація навіть і претендуючи на роль найголовнішої все одно не є єдиною. Виключення може становити хіба що доробок А. І. Соловйова та В. П. Пугачова, які запропонували класифікувати види демократії, за різними критеріями: за формою народного суверенітету, за принципами реалізації у суспільстві рівності, за ступенем надання народу виборчих прав[2].

Вочевидь, що типологізація лише двох класичних форм не дозволяє вести мову про е-демократію, як про нову форму демократії, якщо у якості критерію виділяти форму народного волевиявлення. Адже е-демократія у такому разі повністю охоплюється, як репрезентативною так і прямою демократією. Так, скажімо електронні петиції до органів державної можуть подаватися як у системах прямої демократії, так і у системах репрезентативної демократії, оскільки це всього лише спосіб передачі інформації — змісту петиції до державної інституції. Інший приклад — успішне функціонування в Україні «Системи підтримки прийняття рішень для законотворчого процесу Верховної Ради України та рад інших рівнів» (більш відомої як Система «Рада»), ще не означає впровадження е-демократії у державі, оскільки не будь-яке використання електронних технологій автоматично призводить до такого висновку про новелізацію державно-політичного режиму. Більше того, електронна передача інформації може використовуватись і у недемократичних країнах. Вочевидь, що суть від цього не міняється. Так, приміром Сінгапур є одним із лідерів запровадження ІКТ у публічну сферу у сферах e-gov та e-participation, і займає чільне місце по обсягах адміністративних послуг, які можуть отримати громадяни за допомогою он-лайн сервісів. В той же час Швейцарія, хоча і має провідні позиції у сфері розвитку інформаційного суспільстві та рівня ІКТ, але далеко не є лідером саме електронної демократії. Так, Сингапур за дослідженням 2006 року британського дослідного центру The Economist Intelligence Unit за індексом демократії займає 81 місце у світі, а його політичний режим не визнається повною демократією у цьому рейтингу. Швейцарська Конфедерація у той же час за цим же індексом посідає 7-ме місце і однозначно визнається повною демократією[3].

В той же час, за рейтингом країн світу за рівнем розвитку e-gov що складений ООН у 2014 році (The United Nations E-Government Survey 2014), Сінгапур посідає 3-тє місце (пропустивши уперед тільки Південну Корею та Австралію), а Швейцарія — лише 30 місце[4]. Сінгапурський лідер Лі Куан Ю — відомий, як «найулюбленіший диктатор демократичного світу» неодноразово заявляв, що модель західної демократії

[1] Free Speech and Freedom from Speech: Hustler Magazine V Falwall, The New York Times Actual Malice Standard, and International Infliction of Emotional Distress// Indiana Law Journal. — 1988. — № 4. — P. 877–897; The Washington Post. — 1991. — February 15.

[2] Пугачов В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию : учебное пособие для студентов высших учебных заведений. — М., 1995. — С. 150–152.

[3] The Democracy Index. The Economist Intelligence Unit. —URL: http://gtmarket.ru/ratings/democracy-index/info.

[4] E–Government Development Index. — URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/Reports/UN-E-Government-Survey-2014.

не підходить для азіатського суспільства, що «головна слабкість демократії — це помилкове припущення, що нібито усі люди є рівними і усі здатні на рівний внесок у загальне благо»[1]. Доречним буде зазначити, що у 1997 році відомий американський публіцист Фарід Закарія у своїй публікації у журналі «Foreign Affairs» вводить таке поняття, як «неліберальні демократії».

В той же час, як бачимо вище рейтинг «демократичності» країн складений приватною інституцією. Таких офіційних міжнародно-правових рейтингів не існує, оскільки питання визнання тієї чи іншої держави демократичною або ні є занадто політизованим, ідеологізованим та ситуативно кон'юнктурним. Відтак змістовна юридична дискусія у цій площині навряд чи можлива через оціночні характеристики трактування критеріїв демократичності. В той же час показники e-gov або електронної складової демократії є об'єктивно прозорими і такими що піддаються зезаанагжованому розрахунку і оцінці.

Такий приклад наочно демонструє, що виділення лише двох форм демократії прямої та представницької лише за єдиним критерієм, не може охопити таке явище, як е-демократії, і потрібний пошук інших координат і критеріїв для кореляції е-демократії у формах демократичних режимів. Правильно відмічає С. В. Васильєва, що критерій за яким можна виділити лише два чи три типи демократії не дозволяє врахувати множинність вже існуючих типів демократії. Для повної і цілісної типології необхідний не один критерій, а їх сукупність: характер участі громадян у владі, об'єкт (результат) на який спрямоване народне правління, ступінь залучення громадян у прийняття публічно-владних рішень та в управління справами держави та характер комунікації між громадянами та органами[2].

Виходячи із загально діалектичного поняття «форми» (як категорії, що позначає спосіб зовнішнього прояву змісту, а також спосіб зв'язку елементів змісту[3]), форма демократії являє собою зовнішній вираз її змісту. Отже, в залежності від того, який зміст вкладає інтерпретатор в поняття демократії, відповідно і такі форми демократії виділятимуться у її типології. Політико-суспільні і, зокрема, юридичні науки виділяють декілька критеріїв для класифікації форм демократі, як видів державно-політичного режиму. При цьому потрібно мати на увазі обставину того, що зміст поняття демократії є неоднорідним у різних дослідників при виділенні відповідних форм. Так в залежності від залученності громадян у процес прийняття політичних рішень виділяють елітарну (делегуючу) демократію та партисипаторну (демократія участі); за гарантіями дотримання прав меншин — демократія більшості (електоральна чи мажоритарна, вестмінстерська) та деліберативна; за історичними формами — первісна, антична, середньовічна, демократія нового часу; за ступенем автономії особистості — індивідуалістичні, плюралістичні та колективістські демократії, тощо. Але складність типологізації форм полягає, як ми зазначили вище, саме у диференційованості концепцій змісту демократії, наявності нормативістських бачень та описово-емпіричних (дискрептивних) напрямків.

Так приміром, прихильники класової теорії поділяють форми демократії на буржуазну та пролетарську; а у доповіді 18-го З'їзду Комуністичної партії Китаю було оголошено, що у Китаї будується така форма, як — соціалістична консультативна демократія[4]. Представники ісламського світогляду стверджують, що справжнім народовладдям є тільки ісламм-

[1] На пути из третьего мира в первый. Взгляды и убеждения Ли Куан Ю. (The Wit and Wisdom of Lee Kuan Yew) / пер. Е. Погосян. — М. : Изл-во «Манн, Иванов и Фербер», 2014. — 304 с.

[2] Васильева С. В. Типология демократии: к вопросу о реальном наполнении системы осуществления гражданами власти и их участия в управлении делами государства [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.hse.ru/data/2010/03/29/.../Васильева%20РПА%20сокр..doc.

[3] Словник основних філософських термінів [Електронний ресурс] / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачна, О. П. Дзьобань та ін. — Режим доступу: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KOMPLEKS/KURS_1/kurs/5/109.htm.

[4] Вперше поняття соціалістичної демократії ввів у обіг Бернард Шоу, а з 1951 року концепція соціалістичної демократії стала офіційною позицією Соціалістичного інтернаціоналу, що відображено у Франкфуртській декларації, ідея якої полягає у тому, що немає соціалізму без демократії, та демократії без соціалізму.

ський принцип «шури» і в залежності від цього будують власні типології форм правлячих режимів. Як бачимо, саме точка відліку або система координат і обумовлює підхід до форм демократії.

Причини такого розмаїття класифікації форм демократії на наш погляд полягає не тільки у розмаїтті концепцій демократії (хоча, як ми показали вище, складність і варіативність цього поняття є поза будь-яких сумнівів), але й наявності тих класифікаційних, логічних помилок, яких припускаються дослідники при типологізації форм демократії: приміром це вибір неіснуючого критерію для класифікації, не співрозмірність градації і ранжування форм демократії, підміна логіки класифікації тощо. Представник флорентійської школи, проф. Джовані Сарторі, автор концепції «вертикальної демократії» вважає, що при побудові класифікацій має застосовуватись логіка «або — або», а категорії що класифікуються мають бути взаємовиключними. Дві позиції, що співставляються мають перш за все належати до одного класу та володіти чи не володіти певною відмінною рисою, а логіку класифікації не вірно підмінювати логікою градації, тобто логіку «або — або» не можливо замінювати логікою «більше — менше»[1].

Так приміром, республіка автоматично не означає демократичності, а монархія — авторитаризму. Приклад Князівства Ліхтенштейн, який подекуди іменують «останньою абсолютною монархією Європи» свідчить, що це є найбільш завзята пряма демократія, а системи прямого народовладдя є більш просунутими, навіть аніж у Швейцарії. Застосування електронних технологій само по собі не створює політичної системи демократії, навіть якщо присутній елемент комунікативного зворотного зв'язку. З часів прийняття американської конституції конституційний інжиніринг просунувся далеко уперед: держави експериментують з різними комбінаціями елементів форм правління, поєднуючи подекуди суперечливі компоненти[2].

А тому абсолютно виправданим, безспірним та об'єктивно реальним було би виділити ще один критерій для таксономії форм демократії. І таким критерієм є — *використовуваність ІКТ при реалізації демократичних прав і свобод громадянами*. Такий критерій типології форм демократії з'являються лише з появою ІКТ та їх застосуванням у суспільно-політичних відносинах — тобто відносно нещодавно, і історія їх використання у зазначеній сфері ледве налічує 20 років. Звичайно, що через незначну історію, недовгу практику використання, швидкоплинність електронних форм і засобів передачі інформації фундаментальна юридична наука ще не встигла доктринально відреагувати на стрімкий розвиток ІКТ та їх проникнення у конституційно-правову сферу, а тому досліджень, і особливо вітчизняних, у цій частині бракує. Проте, об'єктивно поза межами будь-яких дискусій, незалежно від того, якої концепції демократії притримується автор, не зачіпаючи фундаментальних основ змісту демократії, однозначно і категорично слід стверджувати, що за ступенем використання ІКТ демократія має дві форми: *конвенціональна та електронна*.

Поняття «конвенціональна» ми вводимо у предмет даної роботи у лінгвістично-правовому розумінні (лат. *conventionalis* — загальноприйнятий, традиційний, умовний; англ. *conventional* — звичний, узвичаєний, загальноприйнятий), на кшталт англійської «*conventional wisdom*» і вживаємо дане умовне позначення у тому ж розумінні, що і Юрген Хаберамс описував загальну значимість політичної культури, яка на його ґрунтується на постійно оновленій *конвенціональній* [*курсив авт. — П.В.К.*] угоді усіх громадян суспільства з приводу мети та сенсу політики, що проводиться[3]. До певної міри термін «конвенціональна демократія» є умовним і ми його вико-

[1] Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии // Полис. — 2003. — № 3, № 4. — С. 74–76.

[2] Зазнаев О. И. Типология форм правления: работа над ошибками // Полис. — 2006. — № 1. — С. 92–103.

[3] Habermas J. Citizenship and National Identity // Conditions of Citizenship. — London, 1994. — P. 30.

ристовуємо для позначення узвичаєної форми демократії без використання ІКТ і набуває значення лише у парній діалектичній дихотомічній єдності із поняттям електронної демократії, яка сама в свою чергу також є доволі умовною, і до певної міри конвенціональною дефініцією.

Правильно підкреслювала у свій час Л. П. Рожкова у своїй унікальній роботі «Принципи і методи типології держави і права»: «Особливо важливо для класифікацій-систематизацій, що відображають закони функціонування і розвитку об'єктів, що досліджуються, обирати у якості підґрунтя для типології найбільш істотні ознаки і властивості, які розкривають сутність об'єктів, що досліджуються, дозволяють пояснити максимальну кількість їх властивостей та характеристик»[1]. Такою істотною ознакою для запропонованої нами класифікації є ІКТ, і при цьому конституційно-правові принципи демократії залишаються константними. Електронні форми передачі політичного волевиявлення громадянина не створюють нової сутності демократії, не надають їй нового змісту і не створюють нового державно-політичного режиму, нової політичної системи (в англо-американському розумінні політичної системи). Усі ознаки, типи, індекси, макроси, підґрунтя, ідеї, принципи демократії, при всій диференційованості розуміння даного поняття зберігаються і при електронній формі передачі юридично значимої інформації від громадянина до органів влади і навпаки, і при комунікації громадян поміж собою. За інших обставин, при відсутності хоча б одного з елементів конвенціональної демократії при використанні ІКТ, електронна форма опосередкування конституційних правовідносин не може називатися «демократією» і для таких політичних режимів існують інші ідентифікуючі назви, хоча б вони і використовували електронні форми політичної комунікації. Таким чином, у цьому разі електронна демократія, є нічим іншим, як формою конвенціональної демократії, що реалізовується шляхом використання ІКТ.

У цьому зв'язку Ян ван Дейк, голландський дослідник, який відомий тим, що вперше ввів у наукову лексику поняття «мережеве суспільство» (у своїй роботі *«De Netwerkmaatschappij»*), вважає, що цифрова демократія являє собою більш високий рівень ліберальної демократії, збільшує участь громадян та ефективність і являє собою симбіоз електронних технологій, що дозволяють взаємодіяти між собою у реальному часі людям, партіям, уряду, бізнесу, місцевим громадам та іншим соціальним інституціям. Цифрова демократія на його думку виникла із діалектичної взаємодії між технологіями та суспільством і «становить набір спроб практикувати демократію без обмеження у часі, просторі та інших фізичних умов є використанням ІКТ чи комп'ютерно-опосередкованої комунікації, як додаток, а не заміну традиційних політичних умов»[2].

Вважаємо зазначену думку Я. фон Дейка абсолютно слушною і справедливою. Електронна демократія не підміняє собою конвенціональну, а розширює її можливості, відкриває нові форми реалізації, виконує субсидіарну роль удосконалюючого чинника реалізації демократичних прав і свобод громадянина. Правильно відмічається, що електронна демократія не може існувати, як самодостатній віртуальний феномен, якщо тільки мова не йде про альтернативну культуру, як наприклад у випадку із «Декларацією незалежності кіберпростору» Дж. П. Барлоу, у якій звучать анархічні та революційні мотиви[3]. ІКТ дозволяють набагато ширше використовувати інструментарій, як представницької так і прямої демократії. У випадку з представницькою формою, е-демократія дозволяє представникам суспільства більш точно розумі-

[1] Рожкова Л. П. Принципы и методы типологии государства и права / под ред.: Байтин М. И. — Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1984. — 116 с. — С. 34.

[2] Dijk J. Digital democracy: issues of theory and practice / J. Dijk, K. Hacker. — SAGE, 2000. — 228 p.

[3] Соловьев А. В. Культура информационного общества учебное пособие / А. В. Соловьёв ; Ряз гос.ун-т им. С. А. Есенина. — Рязань, 2013. — 276 с. — С. 199.

ти громадські настрої і волевиявлення мас громадян і враховувати їх не тільки під час електорального процесу, коли передвиборчі настрої розраховуються з математичною точністю саме задля перемоги на виборах, але й під час регулярної роботи представницьких органів, оскільки політики змушені адаптувати свою діяльність з огляду на результати е-демократичних проявів суспільства висловлених мережевим способом. Юрген Хабермас однозначно правий стверджуючи, що комунікація та прозорість стимулюють моральність поведінки еліт[1]. Е-демократія технічно дозволяє вибори перетворити із одноразового акту у перманентний процес, а відтак, питання імперативного мандату набуває нового забарвлення та іншої юридичної значимості. Як відмічає Дж. Бокер ІКТ дозволяє голосувати громадянам швидко, неодноразово, по широкому коло питань, практично при мінімальних видатках[2]. Е-демократія не руйнує систему репрезентативної демократії, як це іноді стверджують радикальні апологети цифрових технологій. Т.Бекет писав, ще у 1998 році, що ІКТ мають грати значної ролі у досягненні «сильної» демократії, що ґрунтується на суспільстві мереж. ІКТ містять потенціал для прискореного розвитку демократії та сприяння якісному стрибку у галузі демократичного просування[3]. ІКТ забарвлює представницьку демократію новими відтінками, надає їй нового змісту, змінює підходи до представницької демократії, перетворює обраних представників легіслатури та інших представницьких органів із відірваних від народу небожителів у сервісних менеджерів адміністративних послуг, а державу у публічну корпорацію, що діє виключно в інтересах замовників таких послуг.

Е-демократія по новому розставляє акценти водорозділу між репрезентативною і прямою демократією, затирає між ними межі і суперечності, наближує ці дві форми об'єктивації волевиявлення громадян, усуваючи недоліки кожної з них і підкреслюючи позитивні аспекти кожної. Технологічні можливості дозволяють брати участь громадянам у системах представницького обговорення, що без електронних форм до цієї пори було організаційно складно, а подекуди неможливо і потребувало значних видатків. Експерти відмічають, що в умовах е-демократії репрезентативні демократичні інституції держави (приміром — парламент) можуть виконувати функцію агрегування громадського дискусу, допомагати кристалізувати думки і позиції, виконувати консультативні функції, обробляти інформацію та виконувати інші функції формування політичної волі[4]. Фігурально висловлюючись в умовах е-демократії представницькі органи виступають модератором прямого волевиявлення громадян, системним адміністратором регулювання правовідносин, що формуються безпосередньо основним суверенним носієм влади — народом. Це дозволяє переосмислити державу, як інституцію, розуміти її, як «траст», всього лише, як інструмент для керування, що здійснюється спільнотою людей[5]. Відтак, е-демократія потребує, як прямої так репрезентативної складової політичної системи. А тому, на наш погляд було б недоцільним зводити е-демократію виключно до форми прямої демократії. З репрезентативної демократії е-демократія потребує запозичення адміністративного державного апарату, системності роботи державної служби,

[1] Хабермас, Ю. Будущее человеческой природы: На пути к либеральной евгенике? / Ю. Хабермас ; пер. с нем. М. Л. Хорькова. — М. : Весь Мир, 2002. — 144 с.

[2] Boker, G. Sorting things out: classification and its consequences / G. Boker. — Boston : Massachusetts Institute of Technology MIT Press, 1999. — P. 12–32.

[3] Becker T. Governance and electronic innovation: A clash of paradigms, Information, Communication and Society. — Newcastle : News press, 1998. — P. 339–343.

[4] Economic Commission for Latin America and the Caribbean // Roadmaps toward an Information Society: A Latin American and Caribbean Perspective. — URL: http://www.eclac.cl/cgiam/getProd.asp?xml=/publicaciones/xml/0/12900/P12900.xml&xsl=/ddpe/tpl-/p9f.xsl&base=\tpl-i\top-bottom.xsl.

[5] *Див.:* Центр модернизационных решений. Как нам модернизировать демократию: вызовы и перспективы электронной демократии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.liberty.ru/Themes/Kak-nam-modernizirovat-demokratiyu-vyzovy-i-perspektivy-elektronnoj-demokratii.

корпусу досвідчених апаратних чиновників, досконалої машини державного примусу. Пряма демократія для електронної форми корисна широкою народною легітимацією рішень, що приймаються народом, для народу, в ім'я народу, як сказав би А. Лінкольн.

Наявність інтерактивного зворотного зв'язку громадян та влади сприяє розвитку форм прямої демократії — громадяни безпосередньо впливають на порядок денний, на коло актуальності питань, на сутність рішень, що приймаються. Американський дослідник А. Норман оптимістично передбачав на початку 90-х, що «по мірі розширення можливостей комунікативної системи, підвищується рівень здійснення прямої демократії»[1]. Навіть за умов консультативності і рекомендаційності результатів прямого волевиявлення, навряд чи правляча влада наважиться приймати рішення всупереч прямому волевиявленню громадян під загрозою втратити легітимність. ІКТ дозволяє більш точно підраховувати пряме волевиявлення. При цьому з'являється можливість залучення більш широких мас населення, оскільки мережеве голосування або е-мейл-голосування потребує менших часових витрат[2]. Е-демократія дозволяє технічно здолати основний недолік прямої демократії — можливу апатію та ігнорування фізичної явки на виборчі дільниці для частих голосувань, що не рідко притаманне для систем прямої демократії. Л. Волков та Ф. Крашенінніков однозначно вважають, що на сьогодні пряма демократія може реалізовуватись у формі електронної демократії[3]. Справедливим є твердження, що в сучасних умовах домінування представницької демократії, пряма демократія без ІКТ електронної складової була б просто унеможливлена[4]. Е-демократія надає нового імпульсу, відкриває нові засади конституціно-правової реалізації форм прямої демократії. Без електронного опосередкування, в сучасному світі урбанізованого мегаполісного розселення, значного, кілька мільярдного зростання кількості суб'єктів правовідносин пряма демократія не може існувати. Швейцарський досвід *ландсгемайнде* можливий лише у самих найменших швейцарських кантонах — Гларус та Апенцель-Іннероден.

З огляду на вищенаведені аргументи зближення представницької і прямої демократії при їх електронному опосередкуванні нам видається за доцільне висунути тезу про те, що е-демократія є гібридом існуючих форм реалізації волевиявлення суверенного носія влади — народу. Гібридність концепту е-демократії виявляється і у її методологічній стороні, як наукової категорії політико-правових вчень. Е-демократія не тільки гібридизує пряму і репрезентативну форми, але може бути повністю агрегована у існуючі сучасні концепції демократії: у партисипативній демократії ІКТ можуть виконувати роль технологічного чинника залучення значних мас громадян у процес прийняття рішень; у делібративній демократії ІКТ виконують роль комунікатора між різними соціальними групами, роль майданчика для дискусу та з'ясування і уточнення позицій; у плюралістичній демократі ІКТ можуть виконувати роль артикуляції та узгодження інтересів різноманітних верств; у концепції егалітарної демократії рівність може розглядатися, як рівність доступу до електронних ресурсів та сервісів («цифрова рівність» на якій так наголошу. ЮНЕСКО); у плебісцитарній демократії ІКТ здатні ефективно забезпечити проведення частих акцій прямого волевиявлення, тощо. На думку Б. Барбера та

[1] Norman A. Information Society: An Economic Theory of Discovery, Invention and Innovation. — Boston, 1993. — P. 246.
[2] Leggewie C. Demokratie auf der Datenautobahn Internet und Politik / C. Leggewie. — URL: http://www.akademie3000.de/1/05/04/00311; Adams K. Word Wranglers, Automatic classification tools transform enterprise documents from bags of words into knowledge resources, Intelligent Enterprise communities, United Business Media / K. Adams. — 2004. — P. 3. — URL: http://www.intelligentkm.com/feature/010101/feat1.jhtml?_requestid=11.
[3] Leonid Volkov – Feudor Krasheninnikov. Кое что о демократии. Опубликовано: 3 января 2015 19:20 [Элетронный ресурс]. — Режим доступа: http://democratia2.ru/group/4fbd2ca0-d2b7-4b73-85d7-a46c6a73bb1b/content.
[4] Norris P. Digital Divide, Civic Engagement, Information Poverty and the Internet worldwide / P. Norris. — Cambridge : University Press, 2001. — P. 200–234.

форма демократії участі, яка прийде завдяки допомозі нових інформаційних технологій на зміну представницькій, скасує, як представництво політичних професіоналів, тік і правління експертів і бюрократів[1]. Правильно відмічають ті спеціалісти, які стверджують, що електронна демократія не становить якоїсь «радикальної новації», не змінює генеративної граматики сучасної політики, а, скоріше, вписується у неї, призводячи до змін на рівні політичного активізму. Мова може вестися лише про радикальні зміни у «низовій» політиці, яка тим не менше може вписуватися у цілковито класичні структури. Електрона демократія означає факт підвищення участі у політиці тих соціальних чи етнічних груп, які раніше були виключені з неї[2].

Таким чином, е-демократія з науково-методологічної точки зору являє собою унікальний правовий феномен — *sui generis*, що може бути дослідженим за допомогою комплексного міждисциплінарного інструментарію — теорії конституційних правовідносин, загально-правової герменевтики, теорії систем, кібернетичного аналізу, політологічного інжинірингу, тощо. Як влучно зазначають експерти: «Інтернет-демократія, це спосіб поставити питання про демократію заново /.../ Технічні рішення виявляють той факт, що «діґіталізація» ставить питання про своєрідне переустановлення демократії чи модернізацію демократії»[3]. Комплексний, гібридний характер даного правового феномену обумовлює інтегрований науковий підхід для опанування специфікою виникнення і реалізації конституційних прав громадян, що виникають при використанні ІКТ у політико-правовій дійсності.

Вже згадуваний нами видатний голандсько-американський політико-конституційний компаративіст Арендт Лейпхарт розмежовуючи види дослідження окремо взятих випадків політико-правового життя (*case-study*), що на нашу думку цілковито справедливо і для е-демократії, виділив такі види: пояснювальні дослідження випадки, коли використовується існуюча теорія для роз'яснення конкретного кейса; дослідження випадку для постановки питань чи перевірки теорії; використання кейсу для закріплення теорії; дослідження випадку, що відхиляється[4].

На наш погляд у випадку з *sui generis* е-демократією доцільно використовувати існуючі теорії демократії, їх принципи і обґрунтування але з огляду на ті широкі можливості, які надають ІКТ оскільки е-демократія уточнює праворозуміння реалізації усієї системи демократичних прав і свобод у державі надаючи людям широкі можливості реалізації усього спектру конституційних прав — економічних, соціальних, культурних, релігійних і т.д. шляхом надання загальнодоступних інструментів і сервісів, що перебувають у вільному доступі, забезпечує транспарентність механізмів правового захисту активних громадян. Влучно зазначив А. С. Мордовец, що інститути демократії виникають і функціонують не тому і не для того, що потребують юридичного оформлення, а у зв'язку з тим, що відображають потреби та інтереси людей у самоорганізації, самоуправлінні. Демократія, що ґрунтується на духовній творчості населення, сприяє правотворчій ініціативі населення (представницькі органи, референдум), встановленню верховенства права, закону у суспільстві. За такого розуміння демократії право перестає бути придатком державної влади, слугує надійною гарантією охорони і за-

[1] Barber B. Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age. — San Francisco : University of California Press, 1984.

[2] Центр модернизационных решений. Как нам модернизировать демократию: вызовы и перспективы электронной демократии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.liberty.ru/Themes/Kaknam-modernizirovat-demokratiyu-vyzovy-i-perspektivy-elektronnoj-demokratii.

[3] Центр модернизационных решений. Как нам модернизировать демократию: вызовы и перспективы электронной демократии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.liberty.ru/Themes/Kaknam-modernizirovat-demokratiyu-vyzovy-i-perspektivy-elektronnoj-demokratii.

[4] *Див.:* Lijphart A. Comparative Politics and the Comparative Method // American Political Science Review. — 1971. — Vol. 65. — P. 691–693.

хисту прав людини і громадянина[1]. П. Шайн стверджує, що електронна демократія повинна оживити демократію, навчивши громадян реалізації демократичних ініціатив технологічно[2]. А всесвітньо відомий Білл Гейтс зазначив, що «інформаційна магістраль трансформує нашу культуру не менш кардинально, аніж книгодрукарський прес Гутенберга — середньовічну»[3]. Ще більш оптимістично висловився Л. Гроссман (Lawrence K. Grossman), який є автором концепції «електронної республіки»: «запровадження нових технологій здатних привести до формування третьої, після античної та представницької, великої епохи демократії /.../ високої вірогідності набувають втрачені ідеали античної демократії, де усі громадяни полісу брали постійну участь у політиці»[4]. Можливо саме завдяки дослідженням на кшталт зазначеного дослідження Лоуренса Гроссмана про е-демократію стали метафорично говорити у багатьох джерелах, як про «нову Агору»[5], а у Європарламенті було ініційовано низку форумів — «Агора громадян 21 сторіччя»[6].

На наш погляд апелювання до ідеалів античної демократії та звернення до неї, як прототипу сучасної е-демократії можливо здійснювати тільки із значною часткою умовності. У античні часи, демократія як політико-правовий режим мала виключно конкретне значення, яке не збігається із ліберальними уявленнями про демократію 18-го ст., а тим паче із сучасними уявленнями про демократію. Падіння античних демократій стало закономірністю, що не потребує ані осуду, ані схвалення і є історично-правовою даністю. Здебільшого падіння античних демократій відбулося не через зовнішнє збройне втручання, а через самі суперечності, які були закладені у самій сутності античних демократій. А тому ідеали Агори необхідно досить обережно упаралелювати із сучасними правовими механізмами е-демократії.

Відмежування е-демократії від суміжних категорій

Виділення нами *конвенціональної та електронної* демократії у формі єдності протилежностей здійснюється виключно з евристичною метою, аби відмежувати саме електронну форму демократії, дозволяючи верифікувати гіпотези істинності концепту е-демократії, що є необхідним елементом будь-якого дослідження. Оскільки при вивченні форм демократії необхідно встановити зв'язок між виявленими елементами класифікації, то без такого емпіричного тестування нам видається неможливим окреслити істотні риси е-демократії без того, щоби логічно не встановити чим вона на сам перед не є. І у цьому зв'язку, найбільш нагальним нам видається розмежувати е-демократію з тотожними, однопорядковими поняттями. На сам перед це стосується широковживаного поняття «електронний уряд» (e-gov).

Питання щодо співвідношення *e-gov* та e-*Dem* є досить складним та суперечливим. На сьогодні вбачаються, як лінгвістичні ускладнення так методико-юридичні. Потрібно брати до уваги, як лінгвістичний аспект не тотожності назви і сутності явищ, умовність буквального перекладу на українську мову, так і юридичний аспект — оскільки e-gov та e-democracy не відповідають поняттю уряду та демократії у їх конвенціональному, «неелектронному» вигляді, як інституція виконавчої влади та форми державно-політичного режиму.

З лінгвістичної точки зору існує проблема некоректності перекладу да-

[1] Мордовец А. С. Демократия, право процедура. Див Гл. 5 у кн.: Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 2001. — 776 с.

[2] Shane P. Democracy online: the prospects for political renewal through the Internet / P. Shane. — Routledge, 2004. — 279 p.

[3] Гейтс Б. Дорога в будущее. — М. : Русская редакция, 1996. — С. 19.

[4] Grossman L. The Electronic Republic: Reshaping Democracy in the Information Age. — N. Y. : The Viking Press, 1995. — P. 16.

[5] Зайцев А. В. Новая Агора: гражданский диалог в Евросоюзе // NB : Вопросы права и политики. — 2012. — № 2. — С. 62–89.

[6] Towards a structured framework for European Civil Dialogue. Brussels, 15 February 2010. — URL: http://www.civicforum.fr/documents_towards_a_structured_framework_ for_european_ civil_dialogue.pdf.

ного поняття, а це в свою чергу детермінувало методико-юридичну проблематику ототожнення e-government із поняттям уряду, як інституції виконавчої гілки влади та відповідного співвідношення із поняттям демократії, а тому виділяються два основні підходи у такому співвідношенні: е-демократія розглядається, як частина електронного уряду, як похідна від нього категорія (при цьому е-демократія зводиться лише до технологічних аспектів — електронного голосування, електронних виборів)[1]; згідно другого підходу е-демократія є родовим поняттям, що включає у себе е-уряд (при цьому е-демократія не вичерпується лише сферою електронної комунікації між громадянами та публічними інституціями, а включає у себе усю сферу взаємодії громадянського суспільства і публічних правовідносин)[2].

Сама дефініція «*electronic government*» вперше почала використовуватися не так давно. Її ввели у обіг американські політтехнологи за часів адміністрації Президента США Біла Клінтона. Фактично дане словотворення є калькою з існуючих на той час понять *e-commerce, e-business* (електронна комерція, електронний бізнес)[3], які на той час переживали стадію розвитку і бурхливого становлення. Будучи дослівно і механістично перекладеним українською (і російською) мовою, цей термін втратив певні смислові відтінки, які він має у англомовному середовищі і став звучати просто, як «електронний уряд», що не є відповідником і не відображає змістову тотожність. Річ у тім, що поняття *government* у англійські мові є досить багатозначним і має значну кількість перекладів, що варіюються в залежності від контексту. Зокрема, у сучасних міжнародно-правових документах і безпосередньо у рішеннях Європейського суду з прав людини *government* вживається не тільки, як поняття уряд, але й для позначення і держави в цілому, і державності, і всього спектру публічних правовідносин, урядування, і як здійснення публічної влади, і як управління взагалі. Так, приміром хрестоматійний вислів Авраама Лінкольна — «Демократія це правління народу, здійснюване народом і для народу» англійською звучить як — «***government*** of the people, by the people, for the people» [*курсив авт.* — П.В.К.]. При цьому етимологія слова *govern* — походить від слів правління, володарювання, панування, керування, визначення, стримування, оволодіння та староанглійське — опікування та піклування[4], що етимологічно походить від старофранцузького *govern.* Вінсент Делла Сала посилається на його вживання у Франції в 13 ст.[5].

Разом з цим *democratic government* у спеціалізованих юридичних словниках перекладається, як *демократична форма правління*, а не механістично — «демократичний уряд»; а у американському юридичному англійському *government* також перекладається, як сторона державного обвинувачення у кримінальному процесі. Але простори Інтернету є безмежними і встановити авторство невдалого перекладу *electronic government* наразі не вбачається за можливе і, за великим рахунком, у цьому не має доцільності. Справедливості заради також треба зазначити, що і у англомовних джерелах також використовується ціла низка категорій тотожних e-gov — *Internet Government, Digital Government, Online Government, Connected Government* тощо. Окрім того, поняття е-уряду стало практикуватися дещо раніше аніж поняття е-демократії (хоча і на незначний час рані-

[1] *Див., приміром:* Солодов В. В. E-government и борьба с коррупцией // Вестник Московского университета. Серия 11. Управление (Государство и общество). — 2006. — № 1. — С. 51; Солодов В. В. Электронное правительство как инструмент трансформации государственного управления : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02. — М, 2007. Автор наполягає у своїх дослідженнях, що електронний уряд включає два компоненти: електрону демократію та електрону адміністрацію.

[2] *Див., приміром:* Шустова М. С. Электронное правительство: содержательная характеристика политической системы современной России : автореф. дисс. ... канд. полит. наук. — Ростов-на-Дону, 2011. — С. 2.

[3] *Див.:* Туронок С. Г. Интернет в политике: Политические аспекты новых информационно-коммуникативных технологий : Курс лекций. — М., 2003.

[4] Однокорінним французьке слово «гувернер» — вихователь.

[5] Della Sala V. The Unequal sides of a triangle — democracy, governance and civil society // Carlo Ruzza and Vincent Della Sala. Governance and civil society in the European Union: Normative Perspectives. — Manchester: Manchester University Press, 2007. — P. 1–10.

ше — e-gov широко вжитку набуло на початку 90-х, тоді як е-демократія — у середині–кінці 90-х рр. XX ст.[1]), і це в свою чергу також породжує непорозуміння, щодо родового і похідного співвідношення цих категорій. Справедливим можна вважати, зокрема такий висновок І. А. Бикова: «перші плоди реалізації ідеї електронного уряду породили у широких колах громадськості уявлення про те, що кінцевим результатом запровадження «електронного уряду» є еволюція сучасної представницької демократії у систему «електронної демократії»[2].

У зарубіжній літературі дослідженню e-gov присвячено значну кількість літератури таких авторів, як К. Андерсон, Т. Беккер, К. Белламі, А. Гренлунд, А. Нілссон, А. Ранеруп, Р. Саволайнен, К. Слатон, К. Шедлер і багатьох інших, і у кількісному вимірі таких досліджень значно більше аніж досліджень е-демократії. Вітчизняні науковці звернули увагу на цю категорію лише у середини 2000-х років.

Отже, як бачимо поняття e-gov охоплює собою усю сферу здійснення публічної влади державою і у цьому розумінні е-демократія може розумітися, як поняття похідне від e-gov. До такого висновку можна прийти виходячи із конституційно-правового тлумачення демократії, як одного із видів політико-правового режиму реалізації державної влади: якщо демократія це відповідний режим здійснення влади, а е-демократія, це одна із форм такого режиму, і при цьому *government* в юридичному розумінні це державне (публічне) правління в цілому, здійснення (реалізація) влади, то відповідно е-демократія є частиною *e-government*, як форми здійснення влади за допомогою ІКТ-способів.

Якщо ж ми буквально тлумачимо *e-government*, як «електронний уряд», то зрозуміло, що демократія у формі е-демократії не може бути охоплена поняттям e-gov, хоча б в силу того, що це різнопорядкові категорії: уряд є вищою інституцією виконавчої гілки влади, а демократія (і у електронній формі у тому числі) є політико-правовим режимом держави — перше відноситься до організаційно-інституційного забезпечення функціонування однієї із гілок державної влади, друге — відноситься до складових частин форми держави. За такого підходу *e-government* є нічим іншим, як лише ефективним інтерфейсом сукупності виконавчих органів, що розроблений для зручності користування громадянами на відповідних порталах у мережі Інтеренет[3].

Згадуваний вже вище авторитетний експерт і один з піонерів досліджень е-демократії Стівен Кліфт акцентує: «*e-Democracy* та *e-government* — це цілковито різні поняття. Якщо останнє означає підвищення оперативності та зручності доступу до послуг держави з будь-якого місця у будь-який час, то останнє відноситься до використання інформаційних технологій для розширення можливостей кожного громадянина». А у своєму дослідженні «*E-урядування та E-демократія. Представництво та участь громадськості у інформаційну епоху*» зробленому на базі Мережі ООН з питань державного управління (UNPAN — UN Public Administration Network) проходить до висновку, що е-демократія та е-уряд сплавлені поміж собою і є єдиними частинами одного пазлу (*puzzle*) — е-демократії[4]. Така позиція є доволі поширеною і у працях доволі широкого кола науковців цей концепт звучить так: «е-демократія — це те що робиться знизу (громадянами), а е-урядування — це те що робиться зверху (владою)»[5].

[1] Зокрема перший державний Інтернет сайт Білого Дому у США з'явився у 199, а з 1998 наявність електронної пошти стала обов'язковою для усіх федеральних органів влади, і вже у 2000 громадяни США надіслали у Білий Дім, Конгрес і Сенат близько 80 млн. електронних листів. (*Див.:* Быков И. А. «Электронная демократия» vs «электронное правительство»: концептуальное противостояние? // Политэкс. — 2005. — № 3. — С. 69–79.)

[2] Быков И. А. «Электронная демократия» vs «электронное правительство»: концептуальное противостояние? // Политэкс. — 2005. — № 3. — С. 69–79.

[3] *Див.:* Калюжний К. А. Трансформация политической системы под воздействием новых информационных технологий : автореф...дис. .. канд. полит. наук. — М., 2004

[4] Clift S. E-democracy, E-governance & public network / S. von Clift // Open Source Jahrbuch 2004. — Berlin: Lehmanns Media, 2004. — P. 317–331.

[5] *Див.* вищеназвані праці: Голичева А. А., Обривкової Н. О. та інш.

Тобто, з конституційно правової точки зору е-демократія від е-урядування відрізняється ініціюючим суб'єктом виникнення правовідносин, якщо притримуватися думки прибічників такого підходу. В цьому випадку значну питому вагу у правовідносинах е-урядування займають адміністративні правовідносини пов'язані із здійсненням державного управління в різних сферах суспільного життя, що опосередковуються наданням електродних сервісів.

Проте, існує доволі поширений підхід протиставлення е-демократії та е-уряду. Зокрема, І. А. Биков окреслюючи та узагальнюючи існуючі підходи протиставлення концепцій е-урядування та е-демократії пише, що запровадження нових інтернет-технологій вигідне на сам перед комерційним структурам, які отримують замовлення на технічну модернізацію роботи державних органів. У якості прикладу дослідник посилається на діяльність компанії Б. Гейтса «Microsoft» і приходить до висновку, що не можна не враховувати той факт, що мета створення е-урядів, здатних опанувати глобальні економічні проблеми, ставиться не стільки «простими громадянами», скільки «бізнес-спільнотою», в той же час, як проекти е-демократії наразі не мають істотної підтримки з боку бізнес-спільноти, а тому перевага здебільшого наразі віддається концепції е-уряду, яка є домінуючою[1]. Частково ми можемо погодитися з таким підходом (особливо, стосовно джерел фінансування розвитку таких ініціатив), але лише в тому разі, якщо е-демократію фрагментарно-умовно розуміти лише у вузькому «технологічному» аспекті, як сукупність ІКТ-засобів політичної комунікації. Як ми вже зазначали вище, ми розуміємо поняття е-демократії дещо ширше, в юридичному аспекті, як форму гібридну форму державно-політичного режиму sui generis.

Як правильно відмічають науковці-правознавці, у юридичній науці і практиці правильне тлумачення термінів, що вживаються набуває особливої значущності[2]. Суспільне сприйняття правових понять подекуди різко відрізняється від того, як вони трактуються у юридичній науці. І одним із шляхів наближення суворої правової та суспільної трактовки понять науковці вважають точність трактування поняття самими юристами[3]. Тому на наш погляд дискусія щодо співвідношення даних понять може бути продуктивною лише у випадку одностайного розуміння того чим є е-уряд і е-демократія. На наш погляд більш доречним, юридично коректним, політично виправданим, відповідним традиційному українському правосприйняттю було б застосувати при позначенні і перекладі явищ e-gov дефініцію «електронне правління», оскільки поняття правління має чітку юридичну семантику у вітчизняній юрислексиці (приміром, як «форма державного правління»), конкретний правовий зміст і форму реалізації. Саме в такому разі e-gov може застосовуватись і до владної діяльності парламенту і у певній мірі поширюватись приміром і на судову гілку влади (хоча для інформаційно-комунікативної діяльності останньої використовується термін «електронний суд»). Такої ж точки зору, що позначення даного поняття, як «е-правління» притримуються і деякі вітчизняні спеціалісти. М. С. Демкова зазначає, що в українській мові «уряд» — це виключно вищий орган виконавчої влади або сукупність органів виконавчої влади в країні. Більше того, у необізнаних людей при використанні терміну «електронний уряд» виникають асоціації, які далекі від того, що маються на увазі[4].

[1] Быков И. А. «Электронная демократия» vs «электронное правительство»: концептуальное противостояние? // Политэкс. — 2005. — № 3. — С. 69–79.

[2] Дозорцев В. А. Интеллектуальные права: Понятия. Система. Задачи кодификации: сборник статей (исследовательский центр частного права). — М., 2003. — С. 143.

[3] Краснов М. А. Конституционно-правовой смысл понятия «демократическое государство» // Судьбы конституционализма в России и современном мире. Труды кафедры конституционного и муниципального права. Вып. 7 / Отв. ред. М. А. Краснов ; НИУ «ВШЭ». — М. : Издательство «Юрист». 2012.

[4] Демкова М. С. Електронне урядування — шлях до ефективності та прозорості державного управління / М. С. Демкова, І. Б. Коліушко // Інформаційне суспільство. Шлях України. — К. : Бібліотека інформаційного суспільства. — 2004. — С. 138–143.

Е. В. Талапіна вбачає, що e-government це інтерактивні взаємовідносини не тільки держави з громадянами і організаціями, але й державних органів між собою, а тому переклад «электронний уряд» не є коректним[1]. Існує також пропозиція перекладати e-government, як «електронна держава». І такої точки зору притримуються не тільки експерти з пост-радянських країн, але й не слов'яномовні спеціалісти[2].

У одній з небагатьох юридичних робіт на пост-радянському науковому просторі присвяченій правовому регулюванню e-gov Н. А. Данілов визначає, що електронний уряд це підвищення відкритості державного апарату, що супроводжується змінами у державному апараті та використання виконавчими органами державної влади Інтернету та інших цифрових технологій з метою надання послуг, інформації, а також забезпечення демократичних процедур[3]. Відтак, Н. А. Данілов e-gov визначив, як засіб по забезпеченню демократії, хоча, як вбачається з даного дослідження питань е-демократії автор не зачіпав.

У досить відомій міжуніверситетській роботі європейських фахівців «Оцінка використання нових технологій з метою сприяння демократії у Європі. Е-демократизація парламентів та партій у Європі» (А. Трехсель, Р. Кіс, Ф. Мендес, Ф. С. Шміттер та інші) *e-gov* розглядається лише як технологія по забезпеченню е-демократії[4].

Один з провідних російських політологів В. І. Дрожжинов визначає е-уряд засобом для підвищення ефективності державного обслуговування; а також зазначає, що це використання віртуального простору для вдосконалення моделей надання послуг та підвищення ефективності функціонування органів влади та державних установ[5]. Є. А. Яковлева, вважає, що «электронний уряд — це новий спосіб організації та розвитку системи державного управління, спосіб його трансформації та удосконалення за для орієнтації на принципово більш тісний взаємозв'язок з громадянами, більш ефективної діяльності та відповідальності державних органів»[6].

Вітчизняні нормотворці пішли шляхом нормативного закріплення у правовому полі поняття «електронне урядування». Так, приміром 4 червня 2014 року Постановою Кабінету Міністрів України № 255 «Деякі питання діяльності центральних органів виконавчої влади» було утворене Державне агентство з електронного урядування (шляхом перейменування Державного агентства з питань науки, інновацій та інформатизації України), яке згідно п. 1 Положення про цей орган (затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 1 жовтня 2014 р. № 492) займається реалізацією державної політики у сфері /.../ *електронного урядування* [*курсив авт.* — П.В.К.]. Можливо така назва і виправдана, оскільки ця інституція є центральним органом виконавчої влади, але в українській мові поняття «урядування» має чіткий асоціативний зв'язок з діяльністю виключно уряду. Хоча вітчизняний політолог А. Ф. Колодій наполягає, що «урядування» є

[1] *Див.:* Талапина Э. В. К вопросу об информационной функции государства // Информационное общество. — 2002. — № 1. — С. 25; Талапина Э. В. Становление информационного общества во Франции // Государство и право. — 2004. — № 7. — С. 68–78.

[2] *Див:* Rogers W'O Okot-Uma. Electronic governance: Re-inventing Good Governance // www.r.okot-uma@commonwealth.int; *Див. також:* Электронное правительство // Твоя война; www. warweb. ru; Информационные ресурсы развития Российской Федерации. Правовые проблемы. — М., 2003. — С. 372; Процесс-Консалтинг. Мониторинг и оценка электронных правительств. Аналитический отчет // Система мониторинга для электронного правительства, апрель 2003.

[3] Данилов Н. А. Правовое регулирование электронного правительства в зарубежных странах : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». — М., 2013. — 158 с.

[4] Evaluation of the Use of New Technologies in Order to Facilitate Democracy in Europe. E-democratizining the Parliaments and Parties of Europe. — Geneva & Florence, October 2003. — P. 10. — URL: http://www2.media.uoa.gr/people/tsaliki/wp-content/uploads/2010/07/Report_eDemocracy_in_Europe_2004.pdf.

[5] Дрожжинов В. И., Штрик А. А. Электронные правительства и повышение конкурентоспособности стран — членов ЕС // Технологии информационного общества — Интернет и современное общество: Труды VIII Всероссийской объединенной конференции (Санкт-Петербург, 8–11 ноября 2005 г.). — СПб., 2005. — С. 143; Совершенствование государственного управления на основе его реорганизации и информатизации Мировой опыт / под ред. В. И. Дрожжинова. — М. : Эко-Трендз, 2002. — С. 12.

[6] Яковлева Е. А. Электронное правительство: теоретические модели и политическая стратегия российского государства : дисс. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / Яковлева Евгения Александровна ; Московский государственный университет. — М., 2006. — 203 с. — С. 18.

більш прийнятним терміном, що має замінити застаріле — «правління»[1]. Але при цьому слід враховувати, що у англомовній лексиці є поняття як *e-government,* так і поняття *e-governance* — електронне урядування, що не співпадають за змістом, хоча і є однопорядковими. Якщо *government* це перважно інституція, або сфера, то *governance* — це процес (у контексті — процес управління)[2]. Т. Рілі вважає, що електронне урядування — це концептуальний підхід до питань навколо функцій уряду, а електронний уряд має зв'язок із специфічними практичними структурами уряду, які впроваджують ці концепції на практиці[3]. В соціальних науках термін *governance* з'являється з 1937 р. у статті американського економіста Роналда Коуза «The nature of the firm»[4]. Наукові школи почали диференціювати поняття *government* і *governance* з 70-х років XX ст.: британський політолог Семюель Едвард Файнер у роботі 1970-го року «Comparative Government» («Порівняльне управління») визначив *governance* як діяльність або процес управління[5].

І. Є. Погребняк диференціюючи ці поняття зазначає, що незважаючи на єдину смислову спрямованість понять, вони, тим не менш, відрізняються за своїм змістом. E-*government* є частиною більш глобального явища — *e-governance.* Стратегічною метою *e-governance* є підтримка і спрощення управлінського процесу для всіх сторін: уряду, громадян та бізнесу за допомогою ІКТ. В *e-governance* електронні засоби підтримують і стмулюють належне та ефективне управління (*good governance*). Концепція *e-governance* є більш широкою, ніж *e-government*, так як вона сприяє зміні ставлення громадян до уряду і навпаки[6].

Нормативне визначення *e-government* на рівні європейського права було надане Європейською комісією: це «використання інформаційних і телекомунікаційних технологій у державних адміністраціях у сукупності з проведенням організаційних змін і набуттям нових навичок, спрямованих на поліпшення суспільних служб і демократичних процесів, а також посилення підтримки державної політики»[7]. Як бачимо було застосовано вже згадуваний нами праксеологічний підхід визначення поняття як певного виду діяльності — в даному випадку використання ІКТ.

В той же час, Комітет міністрів Ради Європи пішов іншим шляхом, і саме у своїй Рекомендації Rec.(2004)15 щодо е-урядування виступає з позицій того, що електронне урядування включає в себе е-демократію та постачання е-публічних послуг. Опублікування інформації електронними засобами як вид діяльності відноситься до е-послуг. При цьому у даній рекомендації е-демократія розуміється, як використання ІКТ в демократичних процесах, яке дозволяє (1) посилити участь, ініціативність та залучення громадян на національному, регіональному та місцевому рівнях публічного життя; (2) покращити прозорість демократичного процесу прийняття рішень, а також підзвітність демократичних інститутів; (3) покращити чутливість/зворотну реакцію органів влади на звернення громадян; (4) сприяти публічним дебатам та звертати увагу громадян до процесу прийняття рішень.

У такому підході вбачається певна алогічна контраверсійність, адже з одного боку надається широке визначен-

[1] Колодий А. Ф. Понятие и концепции демократического управления как направления политических и управленческих исследований [Электронный ресурс] / А. Ф. Колодий. — Режим доступа: http://political-studies.com/wp-content/uploads/2010/01/2009_LRIDUconf_Plenarne1.pdf.

[2] Debating Governance: Authority, Steering, and Governance / Ed. by Jon Pierre. — New York: Oxford University Press, 2000. — 264 p.

[3] Riley T. Electronic Governance: Living and Working in the Wired World / T. Riley. — 2001. — Volume 2 — 399 p.

[4] Kohler-Koch B. Interdependent European Governance / Beate Kohler-Koch // Linking EU an National Governance / ed. by Beate Kohler-Koch. — Oxford : OUP, 2003. — P. 10–12.

[5] Comparative Government: An Introduction to the Study of Politics by S. E. Finer. — Penguin Books Ltd, 1970; New edition edition (25 April 1974). — 640 p.

[6] Погребняк І. Є. Електронний уряд (e-government) і електронне урядування (e-governance): поняття та принципи функціонування // Право та інновації — 2014. — № 3(7). — С. 26–35.

[7] Communication from the Commission to the Council, The European Parliament, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions; i2010 eGovernment Action Plan: Accelerating Government in Europe for the Benefit of All. SEC (2006) 511.

ня е-демократії, що дозволяє вести мову про неї, як про форму державно-політичного режиму (нову політичну систему), з іншого боку її фактично зводять до частини електронного урядування, на рівні з постачанням е-послуг, тим самим звужуючи її значення. Такий підхід ще раз демонструє відсутність єдності на даному етапі історично-правового розвитку у розумінні співвідношення е-урядування та е-демократії.

В спеціалізованих дослідженнях дуже часто авторами виділяються моделі реалізації e-gov: G2C (*Government to Citizens* — «електронна взаємодія влади з громадянами»); G2B (*Government to Businesses* — електронна взаємодія з бізнесом); G2E (*Government to Employees* — електронна взаємодія з працюючим населенням); G2G (*Government to Governments* — електронна взаємодія поміж публічними інституціями); C2G (*Citizens to Governments* — електронна взаємодія громадян з владними структурами)[1]. Фактично мова ведеться про форми реалізації конституційних правовідносин із різним суб'єктним складом в рамках електронного правління. Власне такі моделі реалізації концепції e-gov розкривають останнє у динаміці і дозволяють співвіднести дане поняття із поняттям е-демократії на практиці.

На загал, значне коло дослідників погоджується із тим, що у підґрунті ідей е-урядування (е-правління), при всій поліваріантності назв цього явища і диференційованості концепцій, полягає ідея держави, як інституції, що покликана ефективно задовольняти потреби суспільства, а Інтернет, дозволяє радикально підвищити ефективність державно-правових механізмів, як з точки зору швидкості опрацювання запитів громадян, так і з точки зору цінових витрат на адміністрування звернень громадян[2]. Так, приміром однозначно доведено, що запровадження методів електронної взаємодії між податковими органами та платниками податків призводить до істотного зменшення витрат на адміністрування податків та утримання самих фіскальних органів. Наприклад у Естонії до запровадження ІКТ у податкову сферу видатки на адміністрування податків становили 1 % від податкових надходжень, після впровадження методів цю суму вдалося скоротити до 0,3 % — тобто майже втричі.

Окрім поняття електронного урядування іншим суміжним поняттям, яке привертає увагу є поняття «E–Participation», яке можна перекласти, як електронна участь або електронне залучення. Така варіативність перекладу істотно не впливає на зміст цього поняття. Відділ Державного управління та Управління розвитком (DPADM) Департаменту ООН з економічних та соціальних питань (DESA) у своїх документах з розвитку програм е-участі визначає *e–Participation* як сприяння громадянській активності та доступним управлінням за допомогою ІКТ[3].

Вбачається, що саме поняття стало запозиченням ідеї партисипативної демократії — демократії участі, яка не становить єдиної концепції, а скоріше є цілим напрямком різноманітних досліджень демократії з точки зору широкого залучення громадян до прийняття рішень. У цьому напрямку працювали У. Домхофф, Ч. Р. Міллс, Ф. Хантер,

[1] *Див., приміром:* Saugata B., and Masud R. R. (2007). Implementing E-Governance Using OECD Model (Modified) and Gartner Model (Modified) Upon Agriculture of Bangladesh. IEEE.; Garson D. G. (2006). Public Information Technology and E-Governance. Sudbury, MA: Jones and Bartlett Publishers; Rossel, Pierre, and Matthias Finger. Conceptualizing e-Governance. Management (2007); Miller W & Walling J, (2013). Government in the twenty-first century: New Avenues of Study. Taking Sides. New York, NY: McGraw Hill; Bakry S. H. Development of e-government: a STOPE view. International Journal of Network Management. 2004, 14(5).

[2] *Див., приміром:* Street J. Remote Control? Politics, Technology and «Electronic Democracy» // European Journal of Communication. — 1997. — Vol. 12 (1). *Див. також.:* Сморгунов Л. В. Электронное правительство в контексте современных административных реформ // Технологии информационного общества — Интернет и современное общество : труды VI Всероссийской объединенной конференции (СПб., 3–6 ноября 2003 г.). — СПб., 2003.

[3] Отдел Государственного Управления и Управления развитием является подразделением Департамента ООН по Экономическим и Социальным Вопросам . Отдел обеспечивает поддержку секретариата для Программы развития Организации Объединенных Наций в области государственного управления (резолюции ГА 723 (VIII) [1] от 23 октября 1953 года и ECOSOC резолюции 1199 (XLII)[2] 24 мая 1967 года) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://publicadministration.un.org/ru/eparticipation.

К. Пейтман, К. Макферсон, Дж. Циммерман, Н. Боббіо, Б. Барбер, Дж. Нейсбіт і багато інших дослідників, у тому числі й маже усі ті, кого ми визначали у цій роботі вище, як фундаторів е-демократії. ІКТ дозволили по новому осмислити партисипаторну демократію, надати технологічне вирішення патрисипаторним ідеям, що зрештою і оформилось у поняття е-участь або е-залучення.

Слід також взяти до уваги, що вище згадуване нами нормативне визначення е-демократії у вітчизняній Стратегії розвитку інформаційного суспільства, яку було схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р. визначає е-демократію через форму *залучення* громадян та організацій до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоуправління шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій.

Ян ван Дейк зазначає, що теорія е-участі полягає у висвітленні усіх питань політики при можливості для громадян контактувати з урядом та органами державного управління за допомогою цифрових носіїв. Е-участь розглядається не тільки, як політичне рішення у самому широкому розумінні, але й питання державної служби, які формують щодня відносини між громадянами та державою в цілому. Така участь має яскраво виражений демократичний формат[1].

З нашої точки зору, яка ґрунтується на парадигмі е-демократії, як особливої форми демократичного режиму *e–Participation* є нічим іншим, як формою самої е-демократії. При чому однією із форм, поряд з такими іншими формами, як е-голосування, е-референдум, краудсорсінг, тощо, що буде висвітлено нами в інших розділах даної роботи. Е-участь не може бути формою *e-gov*, хоча б в силу того аргументу, що існує ціла низка технологічно високорозвинених країн у яких успішно агреговані системи електронного урядування і які є лідерами у цій сфері, але тим не менше про парсипаторну демократію у них не ведеться й мови в силу тих чи інших причин (або внаслідок сильних традицій репрезентативної демократії, або в силу традиційного не сприйняття ідей ліберальної демократії західного зразка, як таких)[2].

Відтак, відмежувавши поняття е-демократії від суміжних категорій, визначивши її місце у системі конституційних правовідносин, можемо розкрити юридичну, конституційно-правову природу е-демократії надавши останній таке наукове визначення, —

Електронна демократія — це інтегративна форма політико-правового режиму держави (політичної системи), що утворюється шляхом поєднання елементів прямої та представницької демократії і спрямована на забезпечення реалізації демократичних прав і свобод громадян у різноманітних сферах суспільного життя шляхом застосування електронних інформаційно-комунікаційних технологій у конституційних правовідносинах.

На наш погляд таке визначення доцільно використовувати з навчальною метою та у наукових цілях, оскільки воно включає у себе усі необхідні елементи характеристики е-демократії саме, як юридичної дефініції. Як бачимо дане визначення враховує гібридність е-демократіїї та її комплексний характер, що полягає у інтегруванні прямої та представницької демократії; ґрунтується на гуманістичному підході, відповідно до якого центральне місце у правовій системі має займати вчення про права і свободи людини, відтак, е-демократія з юридичної точки зору — це перш за все система гарантування прав і свобод людини; акцентовано ува-

[1] Dijk van J. A. G. M. Participation in Policy Making / J. A. G. M. van Dijk // Study on the Social Impact of ICT // Report for European Commission, Information Society and Media Directorate-General. — Luxemburg : European Communities, 2010. — P. 30–70. — URL: http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/i2010/docs/eda/social_impact_of_ict.pdf.

[2] Ми навмисно в даному випадку не називаємо ці країни внаслідок значної заполітизованості цього питання, що призведе до застосування суб'єктивних оціночних суджень, що є на нашу думку не припустимим для наукової роботи юридичної спрямованості.

гу, що специфіка такої форми демократії полягає саме у використанні ІКТ. А тому вважаємо таке визначення найбільш оптимальним, юридично зваженим та таким, що відповідає світовим та вітчизняним традиціям категорійного апарату конституційного права.

З огляду на усе вищенаведене, підсумовуючи викладене можемой прийти до наступних висновків:

1) з історично-правової точки зору генези становлення політико-правових поглядів на демократію електрона демократія являє собою наступний новий етап розвитку вчення про демократію, поява якого обумовлена кардинальними змінами у технологіях передачі інформації (інформаційно-комунікаційних технологіях) і є результатом еволюції концепції інформаційного суспільства;

2) електрона демократія є однією із форм демократії, що виділена за критерієм ступеню використання електронних інформаційно-комунікаційних технологій при реалізації демократичних прав і свобод громадян, що і відрізняє її від конвенціонального, традиційного розуміння демократії фізичної присутності, а за критерієм суб'єкта волевиявлення гібридизує у своїй правовій природі елементи як прямої (безпосередньої), так і представницької (репрезентативної) демократії;

3) за умови широкого розуміння електронної демократії, як виду політико-правового режиму форми держави, електронне урядування (е-уряд) являє собою один (і не єдиний) з методів забезпечення електронної демократії, що полягає у опосередкуванні електронними технологіями суспільних зв'язків між органами державної влади та громадянами, фізичними і юридичними особами з метою оптимізації сфери надання публічних (державних) сервісів.

Зазначені підходи доцільно враховувати при розробці моделей законопроектів, що регулюють сферу запровадження механізмів електронної демократії, у навчальному процесі при підготовці студентів юристів та у наукових цілях.

Куфтирєв П.
Голова Українського інституту прямої демократії,
кандидат юридичних наук

ПОНЯТТЯ ТА СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Анотація. *Розкривається поняття принципів електронної демократії, проводиться систематизація принципів відповідно до конституційно-правових засад правового забезпечення демократії, виявляються загальні, особливі та спеціальні ознаки принципів е-демокртатії.*
Ключові слова: *демократія, електронна демократія, принципи демократії, система принципів.*

Питання принципів електронної демократії є настільки ж складним і поліваріантним як, власне, і визначення сутності і правової природи самої електронної демократії. Мелвін І. Юрофскі у своїй роботі «Визначальні принципи демократії» виділив 11 таких принципів, які на його думку є основоположними і мають бути присутніми у будь-якій формі демократії не залежно від місцевих і часових варіацій: конституціоналізм; демократичні вибори; федералізм уряду та органів місцевого самоврядування; законність; незалежність судових органів; принцип повноважень Президента (голови держави); свобода засобів масової інформації; підтримка ініціативних груп; право громадськості на отримання інформації; захист прав меншин; цивільний контроль за збройними силами [1].

У зв'язку із вищезазначеним, вочевидь правильним є підхід запропонований Й. Шумпетером, щодо доцільності визначення «нормативного демократичного мінімуму» [2], тобто мінімального встановленого законодавством набору показників, індексів, стандартів, принципів, наявність яких дозволяє вести мову про існування демократичного політико-правововго режиму. Разом з тим, потрібно усвідомлювати, що подібна конкретика принципів демократії є доволі умовною і залежить від багатьох ідеологічних, політичних і світоглядних чинників, значною мірою перебуває під впливом нагальної політичної кон'юнктури.

Першочерговими завданнями у цьому контексті нам видається визначення поняття принципів демократії з тим, щоби екстраполювати такі здобутки на форму е-демократії, в силу того, що остання є формою традиційної, конвенціональної.

Якщо у якості вихідної тези взяти положення про те, що принципами права є загальні і об'єктивні засади, фундаментальні ідеї, система координат у рамках якої розвивається право, вектор і напрямок розвитку права та орієнтири його формування керівні начала, які спрямовані на гармонійне поєднання інтересів різноманітних суб'єктів, що об'єктивно властиві праву, відбивають його сутність [3], то демократія, як конституційно-правова категорія (політико-правовий режим держави) з цієї точки зору цілковито підпорядкована таким правовим вихідним засадам і керівним ідеям, що вміщені прямо чи опосередковано у правове регулювання суспільних відносин. А тому загально-правові принципи повністю віддзеркалюються і знаходять своє відображення у принципах демократії і при цьому мають свої особливості, які притаманні цьому конституційно-правово-

му інституту. В свою чергу, принципи е-демократії є інститутним, спеціальним проявом як принципів демократії, так і загально-правових принципів.

Таким чином загально правові принципи системи права в цілому, безперечно можуть бути екстрапольовані на принципи такого інституту конституційного права, як інститут демократії в цілому, та інституту е-демократії зокрема. Загально-правовими принципами, які є виразником загального змісту правової системи, і відбиваються у всіх галузях, у тому числі і конституційному, як відомо виступають: законність, гласність, верховенство права, рівність перед законом, взаємовідповідальність людини і держави, тощо. Переліку цих принципів, розкриттю їх змісту присвячено значну кількість класичної юридичної літератури загальнотеоретичного значення на яку ми посилались вище, а тому відсутня потреба їх надлишкової деталізації. Будучи загально-правовими, такі принципи повністю знаходять своє втілення і у регулюванні конституційно-правового інституту електронної демократії.

Що стосується галузевих принципів конституційного права саме, як галузі права, то науковці в свою чергу також їх поділяють на загальногалузеві (тобто ті, що стосуються усієї системи конституційного права) та спеціальні інститутні (тобто ті які стосуються конституційно-правового регулювання певної підсистеми, окремих інститутів конституційного права). При цьому серед загальних принципів конституційного права автори здебільшого виділяють публічність, пріоритетність, універсальність, активна дієвість, науковість, наступність, системність, програмність і т. д. [4]. Несумнівним є той факт, що ці загальногалузеві принципи конституційного права відбиваються зокрема і в інституті електронної демократії. Так, система електронної демократії однозначно є публічно-правовою сферою, конституційно-правове регулювання забезпечення механізмів демократії (і е-деморатії, як однієї із форм) є пріоритетним для держави і суспільства, як це випливає зокрема із Основного закону; коло правовідносин е-демократії є надзвичайно універсальним і може торкатися найважливіших сфер життя; норми, що спрямовані на забезпечення демократії носять активно-дієвий характер, а концепції е-демократії є науково обґрунтованими та теоретично проаналізованими у конституційно-правовій доктрині; інститут е-демократії є логічним і послідовним продовженням розвитку вчення про демократію, як політико-правового режиму та її метаморфози під впливом сучасних технологій у чому проявляється принцип конституційно-правової наступності; е-демократія, як інститут абсолютно логічно вписується в усю систему конституційного права і є програмним продовженням розвитку конституційних правовідносин у сфері правового забезпечення демократії в цілому.

Що стосується спеціальних інститутних принципів, то електронна демократія, як ми вже зазначали, в силу того, що є формою демократії має відповідати усім інститутним принципам загального поняття демократії і одночасно, як підсистема демократії має свої специфічні і вузько спеціальні, особливі принципи, які стосуються саме е-демократії.

Підсумовуючи різноманітні підходи і концепції демократії та намагаючись вивести певний спільний знаменник в усьому розмаїтті бачень демократії досить приблизно і не вичерпно можемо виділити такі інститутні принципи конституційно-правового інституту демократії, як виду державно-політичного режиму: принцип суверенітету народу, як вищого носія влади; принцип невід'ємності основних прав і свобод людини; принцип верховенства права; принцип рівноправності громадян; принцип прийняття значимих рішень

більшістю та гарантованості прав меншин; принцип правової держави; принцип розподілу гілок влади; принцип виборності та змінюваності органів державної влади та місцевого самоврядування та їх підзвітність виборцям; принцип транспарентності функціонування державних інституцій; принцип незалежності та безпристрасності суду; принцип деполітизації і департійності армії, поліції, органів державної безпеки, прокуратури, суду; принцип громадського та парламентського контролю за армією, поліцією, силовими структурами; принцип політичного плюралізму; принцип гласності та незалежності ЗМІ; тощо.

Вищезазначені інститутні принципи-сатндарти демократії цілковито відображаються і у електронній демократії, як у формі і мають свої специфічно-технологічні методи реалізації та забезпечення. Так, приміром, найбільш рельєфно у електронній формі може бути реалізованим принцип прийняття рішень більшістю. Саме електронна форма демократії здатна охопити настільки велике коло суб'єктів, які об'єктивно не може залучити до процесу прийняття рішень традиційна, конвенціональна форма реалізації демократичних свобод. За умови впровадження надійної, доступної, інтуїтивно зрозумілої, прозорої системи прийняття рішень е-демократія здатна ефективно відтворювати надзвичайно репрезентативну кількість голосів громадян з різних питань, що є можливим лише у двох випадках — або в умовах невеликих громад, де усі громадяни знають один одного (як то швейцарські ландсгемайнде у маленьких кантонах), або ж завдяки сучасним ІКТ, які здатні мобільно і миттєво зібрати і обробити значну кількість інформації, щодо вибору народу з важливих питань. Разом з тим, завдяки таким технологіям принцип суверенітету народу реалізується із високим ступенем безпосередності, адже у випадку е-голосування, е-референдумів, конституційного краудсорсингу часовий проміжок між формуванням і винесенням питання на народне волевиявлення та оформленням самого народного волевиявлення спресовується у декілька сотень разів.

Окрім того, у структурі стандартів-принципів е-демократії, окрім зазначених загально правових, галузевих-конституційних та інституційних слід окремо виділяти й спеціальні принципи, які на наш погляд стосуються інституту саме електронної демократії, відображають її технологічну особливість, стосуються саме даної гібридної форми демократії.

У цьому зв'язку варто проаналізувати Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec(2009)1 державам-учасникам Ради Європи по електронній демократії, які були прийняті Комітетом міністрів 18 лютого 2009 року на 1049-му зібранні заступників міністрів (надалі по тексту — *Рекомендації*). Дані Рекомендації були розроблені на основі роботи Спеціального комітету з електронної демократії (CAHDE), який є відкритою міжурядовою групою для усіх держав-учасниць Ради Європи. На сьогоднішній день цей документ є єдиним правовим джерелом у якому концентровано зосереджене концептуальне бачення принципів е-демократії.

Зокрема, преамбула даного документу зазначає, що підтверджуються принципи індивідуальної свободи, політичної свободи, прав людини та верховенства закону, що формує основу істинної демократії. Таким чином, нормативно закріпленими принципами демократії на міжнародному (європейському) рівні визнаються саме зазначені принципи. А в контексті того, що така теза зафіксована у Рекомендаціях присвячених саме е-демократії, на нашу думку слід вважати, що зазначені загальнодемократичні принципи стосуються і такої особливої форми, як е-демократія.

У структурі Рекомендацій по електронній демократії міститься Додаток, який власне і має назву «Принципи електронної демократії». Даний додаток містить набір пронумерованих позицій у кількості 80, починаючи з P1 по P80 які оголошуються «принципами електронної демократії», які держави мають брати до уваги при запровадженні е-демократії чи при застосуванні заходів щодо її удосконалення. З точки зору класичної пандектної правової системи, такі позиції скоріше є набором окремих тез, аніж «принципами» в їх класичному романо-німецькому правовому розумінні. Попри таке, зазначені тези-принципи являють неабиякий інтерес, оскільки є єдиною допоки що кристалізованою квінтесенцією основних засад е-демократії.

Проаналізувавши та опрацювавши зазначені принципи-тези ми можемо на базі зазначеного переліку виділити правові принципи е-демократії, які відповідають вітчизняному праворозумінню та консолідують перелічені CAHDE тези у єдині основні засади, що визначають систему координат е-демократії.

Отже, першим принципом е-демократії ми можемо виділити *принцип субсидіарності* (що відповідає тезам P1–P5 Рекомендацій). Згідно із даний принципом е-демократія не підміняє собою демократію, а її головна мета становить — підтримка демократії за допомогою ІКТ. Е-демократія ґрунтується на тих самих людських, загальних, етичних та культурних цінностях, що і традиційна демократія. Е-демократія має дотримуватись та реалізовувати фундаментальні свободи, права людини та права меншин, включаючи свободу інформації та доступу до неї. Е-демократія є лише однією із стратегій підтримки демократії, демократичних процесів та інститутів та розповсюдження демократичних цінностей. Вона доповнює (субсидіює) традиційні процеси демократії та перебуває у взаємозв'язку із ними і спрямована на підвищення якості управління, шляхом реалізації влади у електронній формі.

Принцип активності (тези P6–P11, P59, P61–P63 Рекомендацій) полягає у тому, що е-демократія спрямована на підвищення активності громадян шляхом розширення політичних дебатів, підвищення якості дискусії та полегшення у забезпеченні та доступі до інформації. Зачіпаючи усі сфери, сектори та інститути демократії та рівні управління е-демократія визначає своїми заінтересованими сторонами усіх індивідів та інститути, що залучені до сфери демократії та користуються її перевагами. А тому е-демократія потребує широкомасштабної участі сторін — держави, органів державної влади, громадянського суспільства, ділової спільноти, громадян. Разом з тим, е-демократія передбачає активність не тільки з боку держави та її органів, але й з боку громадян та громадянського суспільства. Залучення суб'єктів до активізації у сфері е-демократії забезпечується різноманітними шляхами: забезпечення інформацією, організацією дискусій, консультацій, спілкування, створенням шляхів до взаємодії, спільних розробок та прийняття спільних рішень. При цьому у P59 Рекомендацій визначено, що е-демократію може запроваджувати будь-яка заінтересована сторона: вона може бути ініційована зверху вниз (органами державної влади на усіх рівнях управління) або ж знизу уверх (громадянами). Кожен з цих підвидів має свої переваги. Найкраще всього, підкреслюється у Рекомендаціях (P63) е-демократія розвивається там, де політична воля та лідерство ефективно справляються зі своєю роботою, вносячи структурні зміни, які необхідні для врахування думок. Прилагодження ІКТ у демократичні процеси зазвичай потребує структурних змін та процесуальної реформи.

Автори Рекомендацій Ради Європи вважають, що впровадження е-демократії потребує збалансованої комбінації

таких чинників, як прагнення до залучення, високоякісний процес та інструменти, а також аналіз результатів. При цьому наголошується на поступовості впровадження інструментів е-демократії по мірі удосконалення якості її механізмів та інструментів.

Принцип інтегративності (Р12–Р15, Р29, Р31, Р48–Р52, Р60, Р65 Рекомендацій). На нашу думку е-демократія є своєрідним sui generis правовим гібридом, що включає у себе, як елементи прямої, так і елементи репрезентативної демократії. Така наша позиція знаходить підтвердження у тезі Р12 Рекомендацій Ради Європи по електронній демократії де, зокрема зазначено, що електронна демократія може бути запроваджена зі змінними ступенями складності у різноманітних типах демократії та на різних стадіях розвитку демократії; вона не пов'язана з жодним конкретним типом демократії та не приводить до нього. Наголошується, що при запровадженні е-демократії необхідно враховувати політичні характеристики та політичну культуру; е-демократія може бути запроваджена з метою підкреслювання особливих типів демократі чи конкретних демократичних значень (Р60). При цьому у принципах Р48–Р42 чітко зазначається, що ІКТ призвели до істотних змін у структурі та культурі людського спілкування, що необхідно враховувати при розробці демократичних процесів. Але збільшення чисельності та зміна якості технологій саме по собі не призводить до розповсюдження демократії та покращення її якості (Р48). Технологія є лише рушійною силою, але не рішенням, це лише інструмент удосконалення демократичних процесів. Технологія має другорядну роль для демократії і сама по собі не є причиною для запровадження е-демократії. Але при цьому наголошується, що технологія не є нейтральною, і для неї притаманні свої внутрішні цінності та власна методологія.

Вплив е-демократії залежить від демократичної сутності держави та державної влади, ступеню дотримання та гарантування прав людини та прав меншин, а також рівня підтримки демократичних процесів, включаючи підтримку активної політичної участі (Р65).

Інтегративність та диференційність е-демократії також полягає у тому, що е-демократія дає широкі можливості для залучення різноманітних суб'єктів: для молоді та для неурядових організацій. Особливо корисною е-демократія є регіонів, що проходять через державні кордони і охоплюють територіальні одиниці різноманітних країн; також при запровадженні е-демократії у виграші можуть опинитись громадяни, що проживають у різних країнах, але володіють спільною мовною та культурною ідентичністю, оскільки е-демократія здатна полегшити процес прийняття рішень у міжнародних установах (Р15). Е-демократія володіє значним потенціалом для залучення та врахування прав меншин (Р31). Таким чином, на наш погляд та з точки зору європейських колег-авторів Рекомендацій принцип гібридності е-демократії полягає у тому, що є демократія не тільки охоплює різноманітні форми демократії але й гібридизує різноманітних суб'єктів конституційних правовідносин залучаючи їх до демократичних процесів. При цьому, не створюючи нової форми демократії, е-демократія пропонує нові форми залучення громадян до демократичних процесів (Р29), а це сприяє кращому розумінню суспільних завдань та підвищенню рівня поваги та довіри до демократії.

Принцип зручної технологічної ефективності (Р17–Р21, Р28, Р32, Р53–Р58, Р64 Рекомендацій). Мета е-демократії аналогічна меті будь-якого ефективного керівництва — прозорість, підзвітність, відповідальність, залучення, дискусії, інклюзивність, доступність, субсидіарність, довіра до демократичних ін-

ститутів, соціальна згуртованість (P17). Тим самим е-демократія допомагає збільшити рівень участі індивідів та груп, сприяє рівноправній участі тих груп, голоси яких мають бути враховані але волевиявлення яких є не настільки виразним (P19), сприяє підвищенню колективізму у прийнятті рішень. Пропонуючи засоби обмеження ступеню виключення, е-демократія здатна посилити соціальну інтеграцію та соціальну єдність, тим самим сприяючи громадській стабільності (P32). Е-демократія є підтримкою та посиленням демократичної участі. Сама по собі е-демократія не створює нових конституційно-правових режимів, але забезпечує демократію додатковими зручними технологічними перевагами (P21). Заінтересовані сторони можуть розглядати, спостерігати та отримувати доступ і взаємодіяти із будь-якого місця (P28).

Тезові принципи Ради Європи по електронній демократії також визначають, що відповідальність за використання технологій покладається на ту інституцію (державну), яка відповідає за інструменти е-демократії. Вказується на те що доступність і зручність у користуванні сервісами є демократії є запорукою якнайбільшого залучення громадян у такі процеси. У P56 зазначається, що використання відкритих стандартів та специфікацій сприяє інтероперабельності у е-демократії (здатності до взаємодії).

Попри мету зручної доступності для кожного пересічного громадянина е-демократія у будь-якому разі потребує навчання суб'єктів, які залучаються до демократичних процесів. Необхідно сприяти заінтересованим сторонам у набутті здатностей до опанування електронними інструментами та забезпечити доступність таких інструментів (P64). При цьому все одно будуть залишатися «неспроможні бажаючі» та «спроможні не бажаючі», які потребуватимуть індивідуальної підтримки та вимагатимуть особливих зусиль.

Принцип доступності і відкритості інформації та вихідних кодів (P22–P27, P30, P54–P55 Рекомендацій Ради Європи). Запровадження е-демократичних процедур можливе лише за умови забезпечення режиму відкритості і доступності публічної інформації про державне управління та державні справи. Вона передбачає дискусії, діалоги, спілкування, створення відкритих публічних майданчиків де громадяни можуть збиратися з метою відстоювання своїх громадянських інтересів (P22). При цьому ЗМІ відіграють ключову роль у е-демократії, оскільки окрім своїх безпосередніх функцій ЗМІ як раз і виступають у ролі тих майданчиків для публічних дебатів, забезпечуючи людей найкращою базою для участі у демократії. Особливу роль у цьому виконують сучасні електронні ЗМІ та постачальники електронних послуг (P23, P24). Е-демократія є невід'ємною частиною інформаційного суспільства (P25), що надає цілу низку інноваційних інструментів для застосування у демократичних процесах та інститутах. Доступ до нового інформаційно-комунікаційного середовища може полегшувати процес реалізації демократичних прав і свобод. Е-демократія має базуватися на активному наданні всеохоплюючої, збалансованої та об'єктивної інформації, що покликана допомагати громадськості розуміти проблеми, альтернативи, можливості та приймати рішення з демократичних проблем. Усе зазначене тісно пов'язане із забезпеченням свободи інформації та свободи слова (P27). Е-демократія відкриває нові канали для інформації, дискусії та участі, підвищує рівень прозорості та підзвітності (P30). Відкриття публічного доступу до вихідного коду підвищує рівень прозорості е-демократії, а використання у е-демократії рішень з відкритим кодом може підвищити рівень довіри, оскільки кожний громадянин може здійснювати нагляд за проходженням рішення.

Принцип забезпечення охорони навколишнього середовища (передбачено Р58 Рекомендацій) полягає у тому, що використання у рамках електронної демократії технологій має бути сприятливим для довкілля та бути сталими та «зеленими», що зрештою може бути корисним як для суспільства так і демократії.

Принцип збалансованості технологічного прогресу та суспільних відносин полягає у необхідності забезпечення відповідності між досягненнями сучасних ІКТ та відповідним розвитком суспільних відносин. Сучасний розвиток ІКТ і особливо мобільних форм ІКТ значно випереджає стан розвитку правовідносин. Наразі конституційне право та теорія права і галузева доктрина тільки розпочали свої дослідження у галузі е-демократії. Очевидним є відставання розвитку законопроектної роботи від технологічних досягнень. Деякі з досягнень ІКТ містять у собі певні юридичні ризики порушення суб'єктивних конституційних прав громадян і потребують ще додаткового вивчення і аналізу з боку правознавців. На цьому наголошують Р68–72 Рекомендацій. Зокрема у Рекомендаціях зафіксовано, що складності, перепони та ризики для е-демократії можуть мати різні форми та носити політичний, правовий, організаційний, технологічний, економічний, соціальний або культурний характер. Рада Європи закликає їх опрацьовувати, долати та захищати від них (Р69).

Також підкреслюється (Р70), що складності які загрожують е-демократії включають у себе забезпечення бажання та можливостей громадян та політичних діячів брати участь у демократичних процесах шляхом електронних засобів. Забезпечення довіри громадян до цих засобів, а також усунення цифрових та соціальних розривів, здійснення реагування на нові форми спілкування та нові ЗМІ, розробка прийнятних і надійних технологій, які в межах розумного часу мають стати загальнодоступними, напрацювання практичного досвіду, зміцнення міждисциплінарного співробітництва та підписання своєчасних угод про прийнятне раціональне регулювання — ось такі шляхи визначають Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи.

Потенційними перешкодами для е-демократії визначаються різниця у розумінні демократії, нестача ресурсів, організаційні та структурні обмеження, різність інтересів зацікавлених сторін та їх побоювання. Разом з тим, ризики для е-демократії пов'язують із наслідками технічних та політичних зловживань, недемократичного використання та відмови від можливостей, які пропонуються ІКТ для прийняття рішень. Вказується, що фрагментація спільнот може являти небезпеку для всеосяжності демократії, а тому необхідні гарантії та прийнятні санкції проти зловживань.

Принцип розумної достатності законодавчого регулювання (Р73–Р80 Рекомендацій Комітету мім стрів РЄ) полягає у необхідності збалансованого законодавчого обмеження повноважень державної влади з метою усунення надмірного регулювання з тим, щоби залишити простір для ініціатив з боку заінтересованих осіб, у тому числі і громадянського суспільства. У Р73 зокрема зазначається, що е-демократія потребує таких правил і законів, які орієнтовані на громадян та ретельно збалансовані. Закликається вибудовувати моделі правового регулювання у такий спосіб, що зосереджувалась увага перед усім на потребах громадян.

При цьому у Р74 наголошується на балансі повноважень та гарантій. Автори Рекомендацій по е-демократії мають на увазі обсяг повноважень, що надається органам державної влади у сфері е-демократії та гарантії непорушності та захисту основних демократичних прав і свобод громадян, які мають перебувати у балансі. Відзначається, що баланс між правами доступу та гарантіями є

єдиним способом підтримки і захисту інтересів громадян.

При цьому усі учасники е-демократії мають діяти цілковито прозоро та бути відповідальними за свої дії та публічні висловлювання (Р75).

Особливо важливим на наш погляд є те, що у Р76 ще раз підкреслюється, що стандарти прав людини, які встановлені ОБСЄ та Радою Європи цілковито застосовуються і до е-демократії. Таким чином, дана теза-принцип ще раз підтверджує правильність нашої думки про те, що е-демократія не створює якоїсь іншої якості і сутності демократії. При цьому у Рекомендаціях Комітету міністрів РЄ робиться зауваження, що у зв'язку з розвитком ІКТ необхідно адаптувати правила і законодавство відповідно до нових реалій або ж запроваджувати нове правове регулювання (Р77).

При цьому принцип розумної достатності правового регулювання необхідно зважувати із питаннями безпеки е-демократії. Питанням безпеки у контексті е-демократії приділяється значної уваги. Остання включає у себе: інформаційну безпеку, безпеку даних, включаючи відповідність вимогам до захисту даних, безпеку документів, безпеку голосування, безпеку у Інтернеті, мережеву безпеку та безпеку інформаційних систем (Р78).

Саме такі принципи на нашу думку і становлять особливі вихідні засади е-демократії.

Резюмуючи усе вищезазначене, доцільно визначити поняття принципів е-демократії:

принципи електронної демократії — це загальні і об'єктивні вихідні засади побудови системи фундаментальних ідей та концепцій на яких будується правова архітектоніка електронної демократії, що охоплюється системою загально-правових, конституційно-галузевих та інститут них орієнтирів формування конституційних правовідносин у сфері застосування інформаційно-комунікаційних технологій.

При цьому, система принципів е-демократії включає у себе: загально-правові принципи, галузеві конституційно-правові принципи, та інститутні принципи, що відображають специфіку е-демократії, як інституту конституційного права та підінституту, як форми демократії, а саме: *принципи субсидіарності; активності; інтегративності; принцип зручної технологічної ефективності; доступності і відкритості інформації та вихідних кодів; забезпечення охорони навколишнього середовища; принцип збалансованості технологічного прогресу та суспільних відносин; принцип розумної достатності законодавчого регулювання.*

Зазначимо, що даний перелік специфічних принципів е-демократії не є вичерпним і розвиток науки конституційного-права у майбутньому можливо доповнить і розширить дану систему принципів іншими вихідними засадами конституційно-правового забезпечення е-демократії. А допоки що, даний перелік є єдиною у доктрині конституційного-права спробою формулювання та систематизації зазначених принципів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Юрофски Мелвин И.. Основополагающие принципы демократии [Электронный ресурс] // Все о США: Правительство и политика. — Режим доступа: http://usinfo.state.gov/infousa/russian.

2. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер. — М. : Экономика, 1995. — С. 332.

3. Уварова О. Загальні принципи права та їх роль у правозастосуванні з позицій природно-правового і позитивістського під-ходів до права // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2008. — № 2(53). — С. 244–252; Фулей Т. Загальнолюдські (загальноцивілізаційні) принципи права: деякі теоретичні аспекти // Право України. — 2003. — № 7. — С. 24–29; Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). — Х. : Право, 2008. — 240 с.; Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. — К. : Юрінком Інтер, 1998. — 208 с.

4. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України. Акад. курс : підруч. : У 2 т. Т. 1 / за ред В. Ф. Погорілка. — К. : Юридична думка, 2006. — 544 с.

Куфтырев П.
Глава Украинского института прямой демократии,
кандидат юридических наук

Мережко А.
Член Правления Украинского института прямой демократии,
доктор юридических наук

Лоленко Е.
Эксперт Украинского института прямой демократии,
адвокат

ЭСТОНСКИЙ ОПЫТ ВНЕДРЕНИЯ СЕРВИСОВ E-GOV

Эстонская Республика, не будучи густонаселенной страной с большой территорией, ни обладая доступом к большим запасам природных ресурсов, не имея обширных сельскохозяйственных угодий, не являясь признанным международным финансовым центром, продемонстрировала всему миру, как за короткое время можно сделать колоссальный социально-экономический рывок и стать одной из самых стабильных, комфортных и инвестиционно-привлекательных экономик среди пост-советских стран. И для этого не нужен ни многомиллионный человеческий потенциал, ни нефтяные скважины, ни высокопродуктивные черноземы, ни сеть горно-обогатительных комбинатов.

Для того, что бы стать таковой экономикой этого достаточно надлежащим образом наладить взаимоотношения гражданина с государством и бизнеса с государством таким способом, чтобы каждый человек смог раскрыть свой потенциал и тратить свою энергию и время не на войну с придуманными государством сложными документооборотом и бюрократией, а на приумножение и созидание материальных и духовных благ, как лично для себя, так и для страны, в которой он живет.

Прежде всего, для такого целеполагания необходимо переосмысление самой роли и функции государства, перезагрузка всей государственной системы, переформатирование принципов и процедур, на которых строится госу-

дарство. Необходимы понимание государства, прежде всего, как удобного и комфортного поставщика сервисов для своих граждан и бизнеса, как систему менеджмента в обществе, которое его содержит за свои налоги, отказ от патернализма и рассмотрения государства в качестве «священной коровы», самосуществующей ради себя, и — в качестве ширмы — для прикрытия паразитирующих бюрократов и властных элит.

Для скорейшего достижения такой модели государства на помощь приходят современные информационно-коммуникационные технологии. Подобно тому, как формирование письменности в свое время изменило картину мира и управления в обществе, современные информационные технологии меняют подходы к государственному управлению, делают его прозрачным, доступным и удобным.

Этот подход получил название *e-government* (*e-gov*). Если буквально переводить этот термин он означает «электронное правительство». Но это слишком узкий перевод. Дело в том, что термином *government* в современных международных документах принято называть не только правительство (как высший орган исполнительной власти), а и весь государственный сектор в целом, весь спектр государственных услуг и сервисов, и даже государство в целом. Поэтому, чтобы не вносить терминологическую путаницу, лучше использовать это определение как иностранное слово, т.е. без перевода — *e-government* (*e-gov*).

Эстония внедрила систему опосредованных информационно-коммуникационными технологиями государственных сервисов *e-government* (*e-gov*). Такая государственная программа перехода на электронное публичное управление, стартовала в 1997 году и была названа «Прыжок тигра».

А начиналось все в 1997 году с элементарной всеобщей компьютеризации школ страны и соединение их в единую сеть, что и стало предпосылкой к диджитализации всех отношений «гражданин-государство». Государственные программа по подготовке инфраструктуры для развития системы электронных услуг «Прыжок тигра» в последующем предполагала полное обеспечение большей части граждан и домохозяйств компьютерами, планшетами, смартфонами (за счет льготного кредитования на покупку компьютерной техники и гаджетов). С возникновением Интернета предполагалась постепенная интернетизация большей части территории страны, обеспечение доступа населения к относительно дешевому доступу к сети (месячная абонентская плата не должна превышать 20 Евро). В последующем предполагалось формирование огромного количества точек бесплатного доступа к wi-fi, проведение широкого спектра стимулирующих обучение населения пользования достижениями ИКТ, «ID-фикация» населения путем обязательного вручения ID-карт, являющихся и документом удостоверяющим личность и способом доступа к электронными сервисам государства через специальные адаптеры куда вставляются таковые карты. С 1995 года Эстония ежегодно тратила 1% собственного ВВП на создание систем электронного государства — электронных сервисов государственных услуг.

По большому счету, предпосылкой перехода Эстонии на электронные публичные сервисы стало то, что с обретением независимости в начале 90-х годов Эстонии не хватало своих квалифицированных кадров: пограничников, налоговиков, полицейских. Это и спровоцировало поиск решений именно в электронной сфере, что себя оправдало. В последующем эстонское правительство элементарно решило сэкономить бюджетные средства на закупке бумаги и потому перевело все де-

лопроизводство в электронный формат. На сегодняшний день в Кабинете Министров Эстонии остался всего лишь один принтер. Заседания правительства длятся до получаса, поскольку осуществляется мгновенный обмен документами в электронном виде. Эта система получила название «е-Кабинет» и ее модель стала внедряться повсеместно, где существует документооборот и делопроизводство. К правительственному е-Кабинету начали подключаться другие государственные ведомства и учреждения, и со временем процесс приобрел всеобщий характер. Смысл такой государственной системы даже не в том, чтобы максимально быстро получить от государства по электронным способом необходимую справку, а в том, что система построена таким образом, что справки не нужны как таковые вообще, поскольку все данные можно проверить в реестрах. Так, например, если двое людей договорились между собой о покупке автомобиля, то им достаточно войти в соответствующие электронные реестры и совершить несколько простых нажатий кнопок — и право собственности на транспортное средство уже перерегистрировано. Это значит, что отпадает необходимость содержать армию полицейских чиновников в МРЭО и тратить средства на услуги нотариусов и регистраторов. В такой схеме, как видим, разнообразные бумажные справки и бумажные извлечения из реестров вообще не нужны. Самостоятельно зайдя в реестр,каждый может проверить всю историю автомобиля, кому он раньше принадлежал, и был ли он в ДТП.

Сердцевиной эстонской системы публичных электронных сервисов в техническом смысле является X-Road — протокол для обмена данных между разными базами данных, т.е. по сути это СМЭВ (система межведомственного электронного взаимодействия). Он касается не только правительственного сектора: к нему подключены также и многие частные сферы (например, покупка билетов на транспорт). Протокол X-Road был разработан частными компаниями по заказу государства и оказался настолько успешным, что сейчас поставляется Эстонией в ряд иностранных государств.

Заслуживает внимания и проведенная Эстонией система аутоидентификации населения. Каждый эстонец старше 15 лет получает ID-карту, которая может быть вставлена в специальный адаптер-ридер (специальный переходник), что дает возможность идентификации субъекта, заказывающего ту или иную услугу. При этом ID-карта используется не только для получения государственных электронных сервисов (получение справок, выписок из реестров, информации и т. д.), но и для вполне бытовой деятельности (например, покупки в интернет-магазине).

При этом система кибер-безопасности настолько хорошо отлажена, что до сих пор в Эстонии не было ни одного крупного скандала, связанного с утечкой персональных данных или с использованием идентификации в противоправных целях помимо воли правообладателя. Кроме того, в Эстонии весьма хорошо налажена система «обратного контроля» гражданина за своими данными, т.е. любой гражданин может видеть, кто о нем запрашивает информацию и какие именно данные; гражданин может также знать, есть ли основания для такого запроса. Это касается запросов на доступ к персональной информации от очень большого круга субъектов: будь-то врач, налоговый инспектор или полицейский. Безосновательный запрос данных о гражданине является правонарушением, и пострадавший может обратиться в Инспекцию по защите данных, что повлечет за собой привлечение к ответственности лица, виновного в несанкционированном и безосновательном запросе

данных о гражданине. Стоит также заметить, что в Эстонии весьма активна и действенна система гражданского контроля со стороны общественных организаций, заинтересованных в соблюдении прав в киберпространстве, которые выполняют функцию своего рода watchdogs («сторожевых псов») в отношении соблюдения прав человека. Одним из косвенных показателей признания достижений Эстонии в сфере кибербезопасности является то, что Центр кибероборонь НАТО (NATO Cooperative Cyber Defense Centre of Excellence), находится именно в этой стране.

Государство организовало и провело для населения ряд обучающих программ, показывающих преимущества электронных сервисов. По стране командировались инструкторы, бесплатно обучающие граждан пользованию сервисами. Стимулирование пользования ID-картами было абсолютно не принудительным, а поощрительным: гражданам показывали, сколько времени и ресурсов они смогут сэкономить, пользуясь, например, электронной записью в очередь на прием к врачу, на прием в коммунальные службы, для предварительного закрепления детского сада или школы за своим ребенком и т.д. Гражданам предоставлялись скидки на подключение к Интернету, выгодные рассрочки на приобретение компьютерной техники.

Была проведена работа по разъяснению преимуществ е-голосования, показывающая, что не обязательно тратить время на посещение избирательного участка, когда есть возможность е-голосования за несколько дней, и даже изменить свое решение в пределах допустимого срока перед официальной датой голосования, возможность голосования из любой точки места пребывания. В 2005 году впервые в мире именно в Эстонии было допустимо электронное голосование на выборах в Парламент. Это было беспрецедентное явление в сфере конституционного права. Также впервые в мире в 2011 году было проведено электронное голосование с помощью мобильной идентификации (через MobiID — идентификацию через мобильный телефон (смартфон)).

С декабря 2002 года в Эстонии совместно правительством, Институтом открытого общества (OSI) и Программой развития ООН (ПРООН — UNDP) была создана Академия электронного управления — неправительственная организация, занимающаяся разработкой, внедрением, анализом, продвижением и изучением электронного управления. На сегодня данная Академия приобрела мировое значение поскольку оказывает услуги по e-gov не только в Эстонии, но и по всему миру для всех заинтересованных сторон.

Представляю Вашему вниманию список наиболее важных сервисов e-gov, которые затрагивают жизнь каждого гражданина:

1) е-коммерческий регистр — регистрация бизнеса (занимает 18 минут);

2) Электронная отчетность — в налоговую и другие контролирующие органы;

3) Единый портал государства — интерфейс для общения гражданина со всеми необходимыми ему государственными органами, точка входа для всех e-gov сервисов, «единое окно»;

4) е-Кабинет — ведение правительственного делопроизводства, а также в предприятиях и учреждениях, исключительно на электронных носителях;

5) е-здоровье — ведение медицинских карточек пациента в специальной электронной базе с доступом из любого места и любого медицинского заведения; истории болезней, рецепты, регистратура, оцифрованные рентгеновские снимки, результаты обследования УЗИ, МРТ, КТ и т. д.;

6) е-голосование — инструмент e-democracy, используемый на выборах и

референдумах различных уровней, а также электронная система подсчета голосов;

7) е-полиция — составление в электронном видепротоколов об административных правонарушениях и их пересылка в суд или органы административной юстиции либо нарушителю для оплаты; система видео-электронной фиксации нарушений ПДД с автоматической отправкой протоколов;

8) е-граница — видеонаблюдение, сканирование, распознавание, осуществление пограничного контроля электронными способами;

9) е-резидентство — возможность регистрации бизнеса на территории (Эстонии) без смены фактического места пребывания (проживания);

10) е-пенсия — ведение и регистрация пенсионных накоплений;

11) е-счета/е-квитанции — оплата коммунальных услуг и счетов средствами ИКТ;

12) е-суд — ведение судебного документооборота в электронном виде;

13) е-нотариус — осуществление нотариальных услуг в электронном виде;

14) е-банкинг — доступ к банковским услугам через Интернет;

15) е-законопроект — межведомственный обмен данными по подготовке законопроектов с доступом заинтересованным гражданам принять участие в обсуждении проектов нормативных актов;

16) ведение электронных публичных реестров: реестр населения, реестр транспортных средств, реестр недвижимости, реестр военнообязанных, реестр страхования здоровья, е-кадастр земель, создание системы электронного документооборота между субъектами публичного сектора.

17) электронные сервисы для населения: е-билеты (на транспорт, в заведения, на мероприятия), е-школа (ведение успешности школьника в электронном виде на специальном интерфейсе, общение с учителя с родителями через средства ИКТ), е-парковка (оплата услуг паркования автомобилей через Интернет, открытие шлагбаумов парковок с помощью мобильного телефона).

Таким образом, развитие системы электронных сервисов государства не только стимулирует рост наукоемких технологий в стране, но и позволяет существенно экономить на администрировании государственных услуг за счет автоматизации многих процессов, что предполагает существенное сокращение количества «живого» персонала, а значит минимизацию коррупции, поскольку отсутствие прямого контакта, как простого гражданина, так и бизнесмена с чиновником делает коррупцию практически невозможной.

Как видим, Эстонская Республика прошла долгий и успешный путь перехода на новые государственно-управленческие технологии и сейчас является готовым примером подражания для многих стран. Безусловно, что и эстонским разработчикам систем доступа к публичным сервисам не удалось избежать некоторых ошибок, что свойственно любому творческому процессу. Тем не менее, для Украины это бесценный опыт который целесообразно реципировать в нашу страну с учетом местных особенностей и реалий.

ІНСТРУМЕНТИ ПРЯМОЇ ДЕМОКРАТІЇ

UIDD UKRAINIAN INSTITUTE FOR DIRECT DEMOCRACY

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ РІВЕНЬ

Всеукраїнський референдум

1) Ухвалення безпосередньо будь-яких законів, крім питань бюджету, податків та амністії
2) Вирішення будь-якого питання державного значення
3) Висловлення думки з певного важливого державного питання (консультативний референдум)

Всеукраїнська народна ініціатива

1) Накладення «народного вета» на ухвалений Верховною Радою України закон
2) Народна законодавча ініціатива: законопроект, який зобов'язана розглянути Верховна Рада на відкритому засіданні або у стислі строки підготувати і розглянути власний законопроект з вказаного у ініціативі питання

Припинення повноважень виборних органів, відкликання депутатів та посадових осіб

1) За всеукраїнським референдумом - дострокове припинення повноважень Верховної Ради України

2) За всеукраїнським референдумом – дострокове припинення повноважень Президента згідно процедури імпічменту

3) За всеукраїнською народною ініціативою - дострокове припинення повноважень депутата Верховної Ради України, обраного за партійними списками (багатомандатним виборчим округом)

МІСЦЕВИЙ РІВЕНЬ

Місцевий референдум

1) Вирішення безпосередньо будь-якого питання в рамках територіальної громади;
2) Висловлення думки з певного важливого місцевого питання (консультативний референдум)

Місцева народна ініціатива

1) Місцева ініціатива, яку зобов'язана розглянути місцева рада на відкритому засіданні або у стислі строки підготувати і розглянути відповідне рішення

Припинення повноважень виборних органів, відкликання депутатів та посадових осіб

За місцевим референдумом можливе:

1) Дострокове припинення повноважень будь-якої місцевої ради;
2) Дострокове припинення повноважень сільського, селищного та міського голови;
3) Дострокове припинення повноважень голови районної державної адміністрації, обласної державної адміністрації

За місцевою народною ініціативою:

1) Дострокове припинення повноважень депутата Верховної Ради України, обраного за одномандатним виборчим округом (мажоритарним округом).
2) Дострокове припинення повноважень депутата місцевої ради;
3) Дострокове припинення повноважень керівника територіального органу Національної поліції;
4) Дострокове припинення повноважень мирового судді

HOW THE INSTITUTE VIEWS THE MODEL OF THE PEOPLE'S PARTICIPATION IN THE DIRECT MANAGEMENT OF THE STATE'S AND LOCAL AFFAIRS (DIRECT DEMOCRACY)

UIDD UKRAINIAN INSTITUTE FOR DIRECT DEMOCRACY

ALL-UKRAINIAN LEVEL

All-Ukrainian referendum

1) Direct adoption of any laws, except for issues related to budget, taxes and amnesty
2) Solution of any issue of the State level
3) Expression of the opinion on a certain important State issue (consultative referendum)

All-Ukrainian people's initiative

1) The use of the "people's veto" against adopted by the Verkhovna Rada law of Ukraine
2) People's legislative initiative: the law's draft which the Verkhovna Rada is obliged to consider in the open session or within strict limits of time to prepare and to consider its own law's draft on the indicated in the initiative issue

Termination of the elected organs' powers, recall of the people's deputies and functionaries

1) By the all-Ukrainian referendum – prescheduled termination of the Ukrainian Verkhovna Rada's powers

2) By the all-Ukrainian referendum – prescheduled termination of the President's powers according to the impeachment's procedure

3) By the all-Ukrainian people's initiative – prescheduled termination of the Verkhona Rada people deputy's powers who was elected on the party's list (multi-member constituency)

LOCAL LEVEL

Local referendum

1) Direct solution of any issue within a territorial community
2) Expression of the opinion on a certain important local issue (consultative referendum)

Local people's initiative

1) Local initiative which should consider the local rada in the open session or within strict limits of time to prepare the corresponding decision

Termination of the elected organs' powers, recall of the people's deputies and functionaries

By the local referendum is possible:

1) Prescheduled termination of the any local rada's powers
2) Prescheduled termination of the village, settlement and city head's powers;
3) Prescheduled termination of the regional state administration, oblast's state administration head's powers

By the local people's initiative is possible:

1) Prescheduled termination of the Verkhona Rada people deputy's powers who was elected on the party's list (multi-member constituency)
2) Prescheduled termination of the local rada deputy's powers
3) Prescheduled termination of the territorial National police organ head's powers
4) Prescheduled termination of the justice of peace's powers

UKRAINIAN INSTITUTE FOR DIRECT DEMOCRACY

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
до проекту Закону України
«Про внесення змін до Конституції України (щодо народовладдя)»

1. Обґрунтування необхідності прийняття законопроекту

Конституція України проголошує, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ; народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (частина друга статті 5).

За Основним Законом України народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії (стаття 69) (зокрема вибори народних депутатів України, Президента України, депутатів представницьких органів місцевого самоврядування, сільських, селищних, міських голів, всеукраїнський та місцеві референдуми) в порядку, встановленому Конституцією та законами України.

Зміни до Конституції України є необхідними у першу чергу для запровадження ефективних механізмів здійснення народовладдя.

По-перше, це закріплення на конституційному рівні інституту відкликання народного депутата України, депутата відповідної сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, що надасть можливість виборцям на підставі оцінки ефективності діяльності того чи іншого народного представника у парламенті чи місцевій раді достроково припинити його повноваження.

По-друге, це унормування ефективного засобу боротьби з проявами так званого «кнопкодавства», тобто голосування народного обранця за іншого депутата, та відвідуваністю депутатів пленарних засідань парламенту та місцевої ради, а саме: запровадження відповідної підстави дострокового припинення повноважень депутата.

По-третє, це конституювання достроково припинення повноважень парламенту, місцевої ради, сільського, селищного, міського голови, припинення повноважень голови місцевої державної адміністрації, якщо прийнято відповідне рішення на всеукраїнському референдумі (щодо парламенту) та місцевих референдумах.

По-четверте, це унормування народної законодавчої ініціативи та «народного вето» щодо прийнятих парламентом законів.

2. Мета і завдання законопроекту

Метою запропонованих змін є удосконалення конституційних основ народовладдя для практичної реалізації принципу здійснення влади народом.

Засобами досягнення цієї мети є утвердження інститутів відкликання громадянами України народного депутата України, депутата сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, дострокового припинення повноважень Верховної Ради України за рішенням всеукраїнського референдуму, народної законодавчої ініціативи, «народного вето» щодо прийнятих парламентом законів, висловлення громадянами України на місцевому референдумі недовіри голові місцевої державної адміністрації, сільській, селищній, міській, районній, обласній раді, сільському, селищному, міському голові.

Прийняття законопроекту має сприяти реалізації принципу здійснення влади народом відповідно до суспільних очікувань і згідно з європейськими стандартами.

3. Загальна характеристика та основні положення законопроекту

Законопроект спрямований на забезпечення реалізації конституційного положення щодо визнання народу єдиним джерелом влади в Україні.

Запропоновані конституційні зміни щодо народовладдя полягають у такому:

1) запроваджуються нові підстави дострокового припинення за рішенням суду повноваження народного депутата України, а саме: у разі відкликання народного депутата України громадянами України та у разі пропуску ним без поважних причин більше половини пленарних засідань Верховної Ради України протягом календарного року або у разі хоча б одного голосування за іншого народного депутата України;

2) законопроект передбачає, що повноваження Верховної Ради України достроково припиняються, якщо відповідне рішення прийнято на всеукраїнському референдумі. Утім, повноваження парламенту, що обраний на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення всеукраїнським референдумом повноважень парламенту попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня його обрання. Також повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені всеукраїнським референдумом в останні шість місяців строку повноважень Верховної Ради України або Президента України;

3) проект запроваджує право народної законодавчої ініціативи, що реалізується на вимогу не менш двохсот п'ятдесяти тисяч громадян України до Верховної Ради України. Ініційовані такі законопроекти розглядаються парламентом позачергово;

4) законопроект встановлює інститут народної вимоги, суть якої полягає у застосуванні «народного вето» на щойно прийнятий парламентом закон, внаслідок чого він повертається на повторний розгляд до Верховної Ради. Народна вимога не застосовується до законів про внесення змін до Конституції України, а також законів з питань податків, бюджету та амністії. Народна вимога не може бути застосована двічі щодо одного й того самого закону. Народна вимога не може бути застосована до законів, ініційованих Президентом України і Кабінетом Міністрів України протягом першого року їх повноважень.

5) законопроектом передбачено, що закон, прийнятий на всеукраїнському референдумі, не потребує затвердження Верховною Радою України та підписується Президентом України протягом десяти днів після офіційного оголошення результатів такого референдуму;

6) уточнюється повноваження Президента щодо призначення всеукраїнського референдуму;

7) унормовується можливість громадян України на місцевому референдумі висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, відповідній сільській, селищній, міській, районній, обласній раді, сільському, селищному, міському голові, що має наслідком дострокового припинення їх повноважень;

8) проектом встановлюється на конституційному рівні право громадян України відкликати депутата відповідної сільської, селищної, міської, районної, обласної ради;

9) запроваджуються нові підстави дострокового припинення за рішенням суду повноваження депутата сільської, селищної, міської, районної, обласної ради у разі пропуску ним без поважних причин більше половини пленарних засідань протягом календарного року або у разі хоча б одного голосування за іншого депутата;

10) проектом уточнюється, що Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села, що складають систему адміністративно-територіального устрою України є адміністративно-територіальними одиницями.

4. Стан нормативно-правової бази

Основу нормативно-правової бази у зазначеній сфері становить Конституція України.

Законопроект у відповідній редакції раніше до Верховної Ради України не подавався.

5. Фінансово-економічне обґрунтування

Прийняття законопроекту не потребує додаткових витрат із Державного бюджету України.

Прийняття законопроекту не потребує проведення всеукраїнського референдуму та, відповідно, виділення коштів з Державного бюджету України для його проведення.

6. Обґрунтування очікуваних соціально-економічних, правових та інших наслідків прийняття законопроекту

Прийняття законопроекту в поданій редакції забезпечить реалізацію конституційного положення щодо народовладдя у різноманітних конституційно визначених формах, що відповідає суспільним очікуванням.

7. Інші відомості, необхідні для розгляду законопроекту

Прийняття законопроекту не потребує викликаного системною єдністю норм Конституції України одночасного внесення змін до розділів Конституції України, зазначених у статті 156 Конституції України.

Законопроект відповідає вимогам частини другої статті 156, статей 157 та 158 Конституції України.

У законопроекті, зокрема, відсутні положення (або подібні до них), які в раніше наданих висновках та прийнятих рішеннях Конституційного Суду України визнавалися такими, що скасовують чи обмежують права та свободи людини і громадянина або спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Запропоновані зміни не передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, а розширюють їх конституційне закріплення, посилюють гарантії захисту цих прав і свобод.

Прийняття запропонованих у законопроекті змін до Конституції України не призведе до порушення міжнародних зобов'язань України.

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ
до проекту Закону України
«Про внесення змін до Конституції України (щодо народовладдя)»

Чинна редакція	Редакція із запропонованими змінами
Стаття 81. Повноваження народних депутатів України припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України.	**Стаття 81.** Повноваження народних депутатів України припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України.
Повноваження народного депутата України припиняються достроково у разі:	Повноваження народного депутата України припиняються достроково у разі:
1) складення повноважень за його особистою заявою;	1) складення повноважень за його особистою заявою;
2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;	2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
3) визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;	3) визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
4) припинення його громадянства або його виїзду на постійне проживання за межі України;	4) припинення його громадянства або його виїзду на постійне проживання за межі України;
5) якщо протягом двадцяти днів з дня виникнення обставин, які призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунуто;	5) якщо протягом двадцяти днів з дня виникнення обставин, які призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунуто;
6) невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції;	6) невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції;
6-1) відсутній	**6-1) відкликання народного депутата України громадянами України на підставах і у порядку, встановленому законом;**
6-2) відсутній	**6-2) пропуску ним без поважних причин більше половини пленарних засідань Верховної Ради України протягом календарного року або у разі хоча б одного голосування за іншого народного депутата України.**
7) його смерті.	7) його смерті.
Повноваження народного депутата України припиняються достроково також у разі дострокового припинення відповідно до Конституції України повноважень Верховної Ради України — в день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.	Повноваження народного депутата України припиняються достроково також у разі дострокового припинення відповідно до Конституції України повноважень Верховної Ради України — в день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.
Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України у випадках, передбачених пунктами 1, 4 частини другої цієї статті, приймається Верховною Радою України, а у **випадку, передбаченому** пунктом 5 частини другої цієї статті, — судом.	Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України у випадках, передбачених пунктами 1, 4 частини другої цієї статті, приймається Верховною Радою України, а у **випадках, передбачених пунктами** 5, **6-2** частини другої цієї статті, — судом.
У разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо народного депутата України, визнання народного депутата України недієздатним або безвісно відсутнім його повноваження припиняються з дня набрання законної сили рішенням суду, а в разі смерті народного депутата України — з дня смерті, засвідченої свідоцтвом про смерть.	У разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо народного депутата України, визнання народного депутата України недієздатним або безвісно відсутнім його повноваження припиняються з дня набрання законної сили рішенням суду, а в разі смерті народного депутата України — з дня смерті, засвідченої свідоцтвом про смерть.
У разі невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депу-	У разі невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депу-

тата України із складу такої фракції його повноваження припиняються достроково на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій) з дня прийняття такого рішення.	тата України із складу такої фракції його повноваження припиняються достроково на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій) з дня прийняття такого рішення.
Стаття 90. Повноваження Верховної Ради України припиняються у день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання. Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо: 1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції; 2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України; 3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України приймається Президентом України після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України. **Відс**утня Повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання. Повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені Президентом України в останні шість місяців строку повноважень Верховної Ради України або Президента України.	**Стаття 90.** Повноваження Верховної Ради України припиняються у день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання. Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо: 1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції; 2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України; 3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися. Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України приймається Президентом України після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України. **Повноваження Верховної Ради України достроково припиняються, якщо відповідне рішення прийнято на всеукраїнському референдумі.** Повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення **всеукраїнським референдумом,** Президентом України повноважень Верховної Ради України попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання. Повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені **всеукраїнським референдумом,** Президентом України в останні шість місяців строку повноважень Верховної Ради України або Президента України.
Стаття 93. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України. Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово. **Відсутня**	**Стаття 93.** Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України. Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово. **На вимогу не менш двохсот п'ятдесяти тисяч громадян України до Верховної Ради України у порядку народної законодавчої ініціативи можуть бути внесені законопроекти, що розглядаються нею позачергово.**
Стаття 94. Закон підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України. **Відсутня**	**Стаття 94.** Закон підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України. **Голова Верховної Ради України не підписує закон і повертає його для повторного розгляду Верховною Радою України у разі, якщо надійшла відповідна народна вимога з вмотивованими і сформульованими пропозиціями, яку в порядку визначеному законом підтримали не менше трьохсот п'ятдесяти тисяч громадян України. Якщо під час повторного розгляду такий закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Голова Верховної**

Відсутня	**Ради України підписує його і невідкладно направляє Президентові України. Президент України зобов'язаний підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів закон, прийнятий Верховною Радою України після повторного розгляду за народною вимогою. Народна вимога не застосовується до законів про внесення змін до Конституції України, а також законів з питань податків, бюджету та амністії. Народна вимога не може бути застосована двічі щодо одного й того самого закону. Народна вимога не може бути застосована до законів, ініційованих Президентом України і Кабінетом Міністрів України протягом першого року їх повноважень.**
Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду. У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом.	Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду. У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений. Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом.
Відсутня	**Закон, прийнятий на всеукраїнському референдумі, не потребує затвердження Верховною Радою України та підписується Президентом України протягом десяти днів після офіційного оголошення результатів такого референдуму.**
Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.	Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.
Стаття 106. Президент України: 1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; 2) звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України; 3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України; 4) приймає рішення про визнання іноземних держав; 5) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав; 6) призначає всеукраїнський референдум **щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 цієї Конституції**, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;	**Стаття 106.** Президент України: 1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави; 2) звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України; 3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України; 4) приймає рішення про визнання іноземних держав; 5) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав; **6) призначає всеукраїнський референдум, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;**

7) призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені цією Конституцією;	7) призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені цією Конституцією;
8) припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених цією Конституцією;	8) припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених цією Конституцією;
9) вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції;	9) вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції;
10) вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;	10) вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;
11) призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора;	11) призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора;
12) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України;	12) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України;
13) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;	13) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;
14) вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;	14) вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;
15) зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;	15) зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;
16) скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;	16) скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;
17) є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;	17) є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;
18) очолює Раду національної безпеки і оборони України;	18) очолює Раду національної безпеки і оборони України;
19) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;	19) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;
20) приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;	20) приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;
21) приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації — з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;	21) приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації — з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;
22) призначає на посади третину складу Конституційного Суду України;	22) призначає на посади третину складу Конституційного Суду України;
24) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;	24) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;
25) нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;	25) нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;

26) приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; 27) здійснює помилування; 28) створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби; 29) підписує закони, прийняті Верховною Радою України; 30) має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України; 31) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України. Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам. Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 18, 21 цієї статті, скріплюють підписами Прем'єр-міністр України і міністр, відповідальний за акт та його виконання.	26) приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні; 27) здійснює помилування; 28) створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби; 29) підписує закони, прийняті Верховною Радою України; 30) має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України; 31) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України. Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам. Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 18, 21 цієї статті, скріплюють підписами Прем'єр-міністр України і міністр, відповідальний за акт та його виконання.
Стаття 118. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України. Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами. Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня. Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь. Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації. **Відсутня**	**Стаття 118.** Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації. Особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України. Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами. Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня. Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня. Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь. Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації. **Громадяни України, які постійно проживають на території адміністративно-територіальної одиниці, можуть на місцевому референдумі висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого його повноваження припиняються.**

Стаття 133. Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України.	**Стаття 133.** Систему адміністративно-територіального устрою України складають **такі адміністративно-територіальні одиниці**: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України.
Стаття 141. До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Строк повноважень сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, депутати якої обрані на чергових виборах, становить п'ять років. Припинення повноважень сільської, селищної, міської, районної, обласної ради має наслідком припинення повноважень депутатів відповідної ради. Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права обирають шляхом таємного голосування відповідно сільського, селищного, міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях. Строк повноважень сільського, селищного, міського голови, обраного на чергових виборах, становить п'ять років. Чергові вибори сільських, селищних, міських, районних, обласних рад, сільських, селищних, міських голів відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень відповідної ради чи відповідного голови, обраних на чергових виборах. Статус голів, депутатів і виконавчих органів ради та їхні повноваження, порядок утворення, реорганізації, ліквідації визначаються законом. Голова районної та голова обласної ради обираються відповідною радою і очолюють виконавчий апарат ради.	**Стаття 141.** До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Строк повноважень сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, депутати якої обрані на чергових виборах, становить п'ять років. Припинення повноважень сільської, селищної, міської, районної, обласної ради має наслідком припинення повноважень депутатів відповідної ради. Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права обирають шляхом таємного голосування відповідно сільського, селищного, міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях. Строк повноважень сільського, селищного, міського голови, обраного на чергових виборах, становить п'ять років. Чергові вибори сільських, селищних, міських, районних, обласних рад, сільських, селищних, міських голів відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень відповідної ради чи відповідного голови, обраних на чергових виборах. Статус голів, депутатів і виконавчих органів ради та їхні повноваження, порядок утворення, реорганізації, ліквідації визначаються законом. Голова районної та голова обласної ради обираються відповідною радою і очолюють виконавчий апарат ради.
Відсутня	**Громадяни України, які постійно проживають на території адміністративно-територіальної одиниці, можуть на місцевому референдумі висловити недовіру відповідній сільській, селищній, міській, районній, обласній раді, сільському, селищному, міському голові, на підставі чого їх повноваження достроково припиняються.**
Відсутня	**Громадяни України, які постійно проживають на території адміністративно-територіальної одиниці, мають право відкликати депутата відповідної сільської, селищної, міської, районної, обласної ради на підставах і у порядку, встановленому законом.**
Відсутня	**Повноваження депутата сільської, селищної, міської, районної, обласної ради припиняються достроково за рішенням суду у порядку, передбаченому законом, у разі пропуску депутатом без поважних причин більше половини пленарних засідань протягом календарного року або у разі хоча б одного голосування за іншого депутата.**

COMPARATIVE TABLE
to the Draft of the Law of Ukraine «On the Amendments to the Constitution of Ukraine (on the People's Authority)»

Current version of the Constitution	Version with the proposed amendments
Article 81. The powers of the people's deputies of Ukraine shall terminate with the termination of the powers of the Verkhovna Rada of Ukraine. The powers of a people's deputy of Ukraine shall be subject to early termination in the event of: 1) resignation by virtue of a personal statement; 2) guilty verdict against him/her entering into legal force; 3) court declaring them legally incapable or missing; 4) termination of his citizenship or his departure from Ukraine for permanent residence abroad; 5) failure of the deputy to remedy the circumstances causing a breach in the incompatibility requirements of his mandate with other activities within twenty days after the commencement of such circumstances; 6) failure of the deputy elected as a member of a political party (an electoral block of parties) to join a deputy faction of such political party (an electoral block of parties) or the termination of the membership of such deputy in such faction; **6-1) absent** **6-2) absent** 7) his/her death. The powers of a people's deputy of Ukraine shall be terminated in case of early termination of powers of the Verkhovna Rada of Ukraine in compliance with the Constitution of Ukraine on the opening day of the first meeting of the Verkhovna Rada of Ukraine of the new convocation. A decision about early termination of a people's deputy's powers in cases stipulated in items 1 and 4 of the second paragraph of this Article shall be adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine, whereas in cases stipulated by the item 5 of the second paragraph of this Article — by the court. Should a guilty verdict against a people's deputy of Ukraine enter into legal force or should a people's deputy of Ukraine be found legally incapable or missing, the powers of the people's deputy shall be terminated when the relevant court decision comes into force, and in case of the death of a people's deputy of Ukraine — from the date of death confirmed by the certificate of death. In case of a failure by a people's deputy of Ukraine elected as a member of a political party (an electoral block of parties) to join a deputy faction of such political party (an electoral block of parties) or in case of termination of the membership of people's deputy of Ukraine in such faction, the power of such deputy shall be subject to an early termination on the basis of a law by virtue of a decision of the supreme body of the relevant political party (an electoral block of parties) from the date of adoption of such decision.	**Article 81.** The powers of the people's deputies of Ukraine shall terminate with the termination of the powers of the Verkhovna Rada of Ukraine. The powers of a people's deputy of Ukraine shall be subject to early termination in the event of: 1) resignation by virtue of a personal statement; 2) guilty verdict against him/her entering into legal force; 3) court declaring them legally incapable or missing; 4) termination of his citizenship or his departure from Ukraine for permanent residence abroad; 5) failure of the deputy to remedy the circumstances causing a breach in the incompatibility requirements of his mandate with other activities within twenty days after the commencement of such circumstances; 6) failure of the deputy elected as a member of a political party (an electoral block of parties) to join a deputy faction of such political party (an electoral block of parties) or the termination of the membership of such deputy in such faction; **6-1) recall of the people's deputy of Ukraine by the citizens of Ukraine in accordance with the order established by law;** **6-2) absence without valid excuse at more than half of the plenary meetings of the Verkhovna Rada of Ukraine during one calendar year or in case of at least one voting instead of other people's deputy of Ukraine.** 7) his/her death. The powers of a people's deputy of Ukraine shall be terminated in case of early termination of powers of the Verkhovna Rada of Ukraine in compliance with the Constitution of Ukraine on the opening day of the first meeting of the Verkhovna Rada of Ukraine of the new convocation. A decision about early termination of a people's deputy's powers in cases stipulated in items 1 and 4 of the second paragraph of this Article shall be adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine, **whereas in cases stipulated by the items 5, 6-2** of the second paragraph of this Article — by the court. Should a guilty verdict against a people's deputy of Ukraine enter into legal force or should a people's deputy of Ukraine be found legally incapable or missing, the powers of the people's deputy shall be terminated when the relevant court decision comes into force, and in case of the death of a people's deputy of Ukraine — from the date of death confirmed by the certificate of death. In case of a failure by a people's deputy of Ukraine elected as a member of a political party (an electoral block of parties) to join a deputy faction of such political party (an electoral block of parties) or in case of termination of the membership of people's deputy of Ukraine in such faction, the power of such deputy shall be subject to an early termination on the basis of a law by virtue of a decision of the supreme body of the relevant political party (an electoral block of parties) from the date of adoption of such decision.

Article 90. The powers of the Verkhovna Rada of Ukraine shall be terminated on the day of the opening of the first meeting of the Verkhovna Rada of Ukraine of a new convocation. The President of Ukraine shall have the right to an early termination of powers of the Verkhovna Rada in the following cases: 1) the Verkhovna Rada of Ukraine fails to form a coalition of deputy factions in compliance with Article 83 of this Constitution within one month; 2) no new Cabinet of Ministers of Ukraine has been formed within sixty days after the resignation of the Cabinet of Ministers of Ukraine ; 3) plenary sessions fail to commence within thirty days of a single regular session. A decision on an early termination of the powers of the Verkhovna Rada of Ukraine shall be taken by the President of Ukraine upon consultations with the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine, vice-chairmen, and leaders of deputy factions in the Verkhovna Rada of Ukraine. **Absent** The powers of the Verkhovna Rada of Ukraine elected at extraordinary elections held after the early termination of powers of the Verkhovna Rada of Ukraine of the previous convocation by the President of Ukraine shall not be terminated within one year from the date of its election. The powers of the Verkhovna Rada of Ukraine may not be subject to an early termination at the initiative of the President of Ukraine within the last six months of the term of powers of the Verkhovna Rada of Ukraine or the President of Ukraine.	**Article 90.** The powers of the Verkhovna Rada of Ukraine shall be terminated on the day of the opening of the first meeting of the Verkhovna Rada of Ukraine of a new convocation. The President of Ukraine shall have the right to an early termination of powers of the Verkhovna Rada in the following cases: 1) the Verkhovna Rada of Ukraine fails to form a coalition of deputy factions in compliance with Article 83 of this Constitution within one month; 2) no new Cabinet of Ministers of Ukraine has been formed within sixty days after the resignation of the Cabinet of Ministers of Ukraine ; 3) plenary sessions fail to commence within thirty days of a single regular session. A decision on an early termination of the powers of the Verkhovna Rada of Ukraine shall be taken by the President of Ukraine upon consultations with the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine, vice-chairmen, and leaders of deputy factions in the Verkhovna Rada of Ukraine. **The powers of the Verkhovna Rada of Ukraine shall be terminated early if the corresponding decision was taken at the All-Ukrainian referendum.** The powers of the Verkhovna Rada of Ukraine elected at extraordinary elections held after the early termination of powers of the Verkhovna Rada of Ukraine of the previous convocation **by the All-Ukrainian referendum,** by the President of Ukraine shall not be terminated within one year from the date of its election. The powers of the Verkhovna Rada of Ukraine may not be subject to an early termination **by the All-Ukrainian referendum or** at the initiative of the President of Ukraine within the last six months of the term of powers of the Verkhovna Rada of Ukraine or the President of Ukraine.
Article 93. The right of legislative initiative in the Verkhovna Rada of Ukraine shall be vested in the President of Ukraine, people's deputies of Ukraine, and the Cabinet of Ministers of Ukraine. Draft laws defined by the President of Ukraine as urgent shall be considered out of turn by the Verkhovna Rada of Ukraine. **Absent**	**Article 93.** The right of legislative initiative in the Verkhovna Rada of Ukraine shall be vested in the President of Ukraine, people's deputies of Ukraine, and the Cabinet of Ministers of Ukraine. Draft laws defined by the President of Ukraine as urgent shall be considered out of turn by the Verkhovna Rada of Ukraine. **On the demand of at least two hundred and fifty thousand citizens of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine as a people's legislative initiative can be proposed draft laws which shall be considered out of turn by the Verkhovna Rada of Ukraine.**
Article 94. The Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine shall sign a law and forward it without delay to the President of Ukraine. **Absent**	**Article 94.** The Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine shall sign a law and forward it without delay to the President of Ukraine. **The Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine shall not sign the law and shall return it to the Verkhovna Rada of Ukraine for the reconsideration in case if the respective people's demand was received with substantiated and formulated proposals, which was supported in the order established by law by at least three hundred fifty thousand citizens of Ukraine. If during the law's reconsideration this law will be again adopted by the the Verkhovna Rada**

Absent	**of Ukraine by at least two thirds from its constitutional composition, the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine shall sign it and without delay shall forward it to the President of Ukraine. The President of Ukraine is obliged within ten days to sign and officially promulgate the law adopted by the Verkhovna Rada after reconsideration at the people's demand.** **The people's demand shall not be applied to the laws on the amendments to the Constitution of Ukraine, as well as to the laws on the issues of taxation, budget and amnesty. The people's demand cannot be used twice with regard to the same law. The people's demand cannot be used with regard to the laws, initiated by the President of Ukraine and the Cabinet of Ministers of Ukraine during the first year of their powers.**
The President of Ukraine shall sign such law within fifteen days of its receipt, accepting it for execution, and shall officially promulgate it or return to the Verkhovna Rada of Ukraine with substantiated and formulated proposals for reconsideration. Should the President of Ukraine fail to return a law for reconsideration within the established period, such law shall be deemed approved by the President of Ukraine and shall be signed and officially promulgated. Should the Verkhovna Rada of Ukraine adopt a law during its reconsideration by at least two-thirds of the constitutional membership of people's deputies, the President of Ukraine shall be obliged to sign and officially promulgate such law within ten days. Should the President fail to sign such law, it shall be immediately promulgated by the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine and published with the signature of the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine.	The President of Ukraine shall sign such law within fifteen days of its receipt, accepting it for execution, and shall officially promulgate it or return to the Verkhovna Rada of Ukraine with substantiated and formulated proposals for reconsideration. Should the President of Ukraine fail to return a law for reconsideration within the established period, such law shall be deemed approved by the President of Ukraine and shall be signed and officially promulgated. Should the Verkhovna Rada of Ukraine adopt a law during its reconsideration by at least two-thirds of the constitutional membership of people's deputies, the President of Ukraine shall be obliged to sign and officially promulgate such law within ten days. Should the President fail to sign such law, it shall be immediately promulgated by the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine and published with the signature of the Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine.
Absent	**The law adopted at the All-Ukrainian referendum does not require confirmation by the Verkhovna Rada of Ukraine and shall be signed by the President of Ukraine within ten days after the official declaration of the results of the referendum.**
A law shall enter into force in ten days after the date of its official promulgation, unless otherwise stipulated by such law, provided that such other date shall not be earlier than the date of publication of such law.	A law shall enter into force in ten days after the date of its official promulgation, unless otherwise stipulated by such law, provided that such other date shall not be earlier than the date of publication of such law.
Article 106. The President of Ukraine shall: 1) ensure the independence, national security, and legal succession of the State; 2) address the people, deliver annual and extraordinary speeches on the domestic and foreign situation of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine; 3) represent the State in international relations, administer the foreign political activity of the State, conduct negotiations and conclude international treaties; 4) adopt decisions on the recognition of foreign states; 5) appoint and dismiss heads of diplomatic missions of Ukraine to other states and to international organisations; accept credentials and letters of recall of diplomatic representatives of foreign states; 6) appoint the All-Ukrainian referendum regarding amendments to the Constitution of Ukraine in accordance with Article 156 of this Constitution, and proclaim the All-Ukrainian referendum initiated through the popular initiative;	**Article 106.** The President of Ukraine shall: 1) ensure the independence, national security, and legal succession of the State; 2) address the people, deliver annual and extraordinary speeches on the domestic and foreign situation of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine; 3) represent the State in international relations, administer the foreign political activity of the State, conduct negotiations and conclude international treaties; 4) adopt decisions on the recognition of foreign states; 5) appoint and dismiss heads of diplomatic missions of Ukraine to other states and to international organisations; accept credentials and letters of recall of diplomatic representatives of foreign states; **6) appoint the All-Ukrainian referendum, declare the All-Ukrainian referendum at the people's initiative;**

7) designate extraordinary elections to the Verkhovna Rada of Ukraine within the period determined by this Constitution;	7) designate extraordinary elections to the Verkhovna Rada of Ukraine within the period determined by this Constitution;
8) terminate the authority of the Verkhovna Rada of Ukraine in cases stipulated by this Constitution;	8) terminate the authority of the Verkhovna Rada of Ukraine in cases stipulated by this Constitution;
9) submit, on the basis of a proposal made by the coalition of deputy factions in the Verkhovna Rada of Ukraine, formed in compliance with Article 83 of the Constitution of Ukraine, the proposal regarding the appointment by the Verkhovna Rada of Ukraine of the Prime Minister of Ukraine within fifteen days after a receipt of such proposal;	9) submit, on the basis of a proposal made by the coalition of deputy factions in the Verkhovna Rada of Ukraine, formed in compliance with Article 83 of the Constitution of Ukraine, the proposal regarding the appointment by the Verkhovna Rada of Ukraine of the Prime Minister of Ukraine within fifteen days after a receipt of such proposal;
10) submit the proposal to the Verkhovna Rada of Ukraine regarding the appointment of the Minister of Defence of Ukraine and the Minister of Foreign Affairs of Ukraine;	10) submit the proposal to the Verkhovna Rada of Ukraine regarding the appointment of the Minister of Defence of Ukraine and the Minister of Foreign Affairs of Ukraine;
11) appoint and dismiss, subject to an approval by the Verkhovna Rada of Ukraine, the Prosecutor General of Ukraine;	11) appoint and dismiss, subject to an approval by the Verkhovna Rada of Ukraine, the Prosecutor General of Ukraine;
12) appoint and dismiss one half of the membership of the Council of the National Bank of Ukraine;	12) appoint and dismiss one half of the membership of the Council of the National Bank of Ukraine;
13) appoint and dismiss one half of the membership of the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting;	13) appoint and dismiss one half of the membership of the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting;
14) submit to the Verkhovna Rada of Ukraine the proposal regarding appointment or dismissal of the Head of the Security Service of Ukraine;	14) submit to the Verkhovna Rada of Ukraine the proposal regarding appointment or dismissal of the Head of the Security Service of Ukraine;
15) revoke acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine on the ground of their non-compliance with this Constitution and simultaneously appeal to the Constitutional Court of Ukraine for the verification of the constitutionality of such acts;	15) revoke acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine on the ground of their non-compliance with this Constitution and simultaneously appeal to the Constitutional Court of Ukraine for the verification of the constitutionality of such acts;
16) revoke acts of the Council of Ministers of the Autonomous Republic of Crimea;	16) revoke acts of the Council of Ministers of the Autonomous Republic of Crimea;
17) be the Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine; appoint and dismiss the high command of the Armed Forces of Ukraine and other military formations; administer the national security and defence of the State;	17) be the Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine; appoint and dismiss the high command of the Armed Forces of Ukraine and other military formations; administer the national security and defence of the State;
18) be the Head of the National Security and Defence Council of Ukraine;	18) be the Head of the National Security and Defence Council of Ukraine;
19) submit to the Verkhovna Rada of Ukraine a declaration of a state of war, and adopt a decision on the use of the Armed Forces and other military formations established in compliance with laws of Ukraine in the event of armed aggression against Ukraine;	19) submit to the Verkhovna Rada of Ukraine a declaration of a state of war, and adopt a decision on the use of the Armed Forces and other military formations established in compliance with laws of Ukraine in the event of armed aggression against Ukraine;
20) adopt, in accordance with law, a decision on the general or partial mobilisation and the introduction of martial law in Ukraine or in its particular territories, in the event of a threat of aggression, or danger to the independence of Ukraine;	20) adopt, in accordance with law, a decision on the general or partial mobilisation and the introduction of martial law in Ukraine or in its particular territories, in the event of a threat of aggression, or danger to the independence of Ukraine;
21) adopt, if necessary, a decision on the introduction of a state of emergency in Ukraine or in its particular territories, or declare certain territories of Ukraine as zones of ecological emergency situation with the subsequent confirmation of such decisions by the Verkhovna Rada of Ukraine;	21) adopt, if necessary, a decision on the introduction of a state of emergency in Ukraine or in its particular territories, or declare certain territories of Ukraine as zones of ecological emergency situation with the subsequent confirmation of such decisions by the Verkhovna Rada of Ukraine;
22) appoint and remove from the office one-third of the members of the Constitutional Court of Ukraine;	22) appoint and remove from the office one-third of the members of the Constitutional Court of Ukraine;
24) confer high military, high diplomatic, and other high special ranks and class orders;	24) confer high military, high diplomatic, and other high special ranks and class orders;

25) confer state awards; establish presidential distinctions and confer them; 26) adopt decisions on granting the citizenship of Ukraine, termination of the citizenship of Ukraine, and on granting asylum in Ukraine; 27) grant pardons; 28) create, within the limits of the funds stipulated in the State Budget of Ukraine, consultative, advisory, and other subsidiary bodies and services assisting in the exercise of Presidential authority; 29) sign laws adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine; 30) have the right to veto laws adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine (except for the laws on introducing amendments to the Constitution of Ukraine) with their subsequent return for reconsideration by the Verkhovna Rada of Ukraine; 31) exercise other powers determined by the Constitution of Ukraine. The President of Ukraine shall not delegate his powers to other persons or bodies. The President of Ukraine shall issue decrees and directives mandatory for the execution on the territory of Ukraine on the basis and in pursuance of the Constitution and laws of Ukraine. Acts of the President of Ukraine issued within the limits of authority stipulated in items 5, 18, 21, and 23 of this Article shall be countersigned by the Prime Minister of Ukraine and the Minister responsible for the act and its implementation.	25) confer state awards; establish presidential distinctions and confer them; 26) adopt decisions on granting the citizenship of Ukraine, termination of the citizenship of Ukraine, and on granting asylum in Ukraine; 27) grant pardons; 28) create, within the limits of the funds stipulated in the State Budget of Ukraine, consultative, advisory, and other subsidiary bodies and services assisting in the exercise of Presidential authority; 29) sign laws adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine; 30) have the right to veto laws adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine (except for the laws on introducing amendments to the Constitution of Ukraine) with their subsequent return for reconsideration by the Verkhovna Rada of Ukraine; 31) exercise other powers determined by the Constitution of Ukraine. The President of Ukraine shall not delegate his powers to other persons or bodies. The President of Ukraine shall issue decrees and directives mandatory for the execution on the territory of Ukraine on the basis and in pursuance of the Constitution and laws of Ukraine. Acts of the President of Ukraine issued within the limits of authority stipulated in items 5, 18, 21, and 23 of this Article shall be countersigned by the Prime Minister of Ukraine and the Minister responsible for the act and its implementation.
Article 118. The executive power in oblasts and rayons, and in the cities of Kyiv and Sevastopol shall be exercised by the local state administrations. Particular aspects of exercising executive power in the cities of Kyiv and Sevastopol shall be determined by special laws of Ukraine. Local state administration bodies shall be formed by the heads of the local state administrations. Heads of local state administrations shall be appointed to and removed from their office by the President of Ukraine upon the submission of proposal by the Cabinet of Ministers of Ukraine. In the exercise of their duties, heads of local state administrations shall be responsible to the President of Ukraine and to the Cabinet of Ministers of Ukraine, and shall be accountable to, and under the control of, executive authorities of a higher level. Local state administrations shall be accountable to, and under the control of, radas (councils) in the part of the powers delegated to them by the respective rayon or oblast radas. Local state administrations shall be accountable to, and under the control of, the executive authorities of a higher level. Decisions of the heads of local state administrations contradicting the Constitution and laws of Ukraine or other acts of legislation of Ukraine, may be revoked by the President of Ukraine or by the head of the local state administration of a higher level in accordance with law. An oblast or rayon rada may express non-confidence in the head of the respective local state administration, and on the basis of which the President of Ukraine shall adopt a decision and provide a substantiated reply.	**Article 118.** The executive power in oblasts and rayons, and in the cities of Kyiv and Sevastopol shall be exercised by the local state administrations. Particular aspects of exercising executive power in the cities of Kyiv and Sevastopol shall be determined by special laws of Ukraine. Local state administration bodies shall be formed by the heads of the local state administrations. Heads of local state administrations shall be appointed to and removed from their office by the President of Ukraine upon the submission of proposal by the Cabinet of Ministers of Ukraine. In the exercise of their duties, heads of local state administrations shall be responsible to the President of Ukraine and to the Cabinet of Ministers of Ukraine, and shall be accountable to, and under the control of, executive authorities of a higher level. Local state administrations shall be accountable to, and under the control of, radas (councils) in the part of the powers delegated to them by the respective rayon or oblast radas. Local state administrations shall be accountable to, and under the control of, the executive authorities of a higher level. Decisions of the heads of local state administrations contradicting the Constitution and laws of Ukraine or other acts of legislation of Ukraine, may be revoked by the President of Ukraine or by the head of the local state administration of a higher level in accordance with law. An oblast or rayon rada may express non-confidence in the head of the respective local state administration, and on the basis of which the President of Ukraine shall adopt a decision and provide a substantiated reply.

If two-thirds of the deputies of the membership of the respective rada express non-confidence in the head of a rayon or oblast state administration, the President of Ukraine shall adopt a decision on the resignation of the head of the local state administration.	If two-thirds of the deputies of the membership of the respective rada express non-confidence in the head of a rayon or oblast state administration, the President of Ukraine shall adopt a decision on the resignation of the head of the local state administration.
Absent	**Citizens of Ukraine who permanently live in the territory of the administrative-territorial unit can at the local referendum express a no confidence in the head of the corresponding local state administration, on the basis of which his powers shall be terminated.**
Article 133. The system of the administrative and territorial structure of Ukraine shall include: the Autonomous Republic of Crimea, oblasts, rayons, cities, city districts, settlements and villages. Ukraine shall be composed of the Autonomous Republic of Crimea, Vinnytsia Oblast, Volyn Oblast, Dnipropetrovsk Oblast, Donetsk Oblast, Zhytomyr Oblast, Zakarpattia Oblast, Zaporizhia Oblast, Ivano-Frankivsk Oblast, Kyiv Oblast, Kirovohrad Oblast, Luhansk Oblast, Lviv Oblast, Mykolayiv Oblast, Odesa Oblast, Poltava Oblast, Rivne Oblast, Sumy Oblast, Ternopil Oblast, Kharkiv Oblast, Kherson Oblast, Khmelnytskyi Oblast, Cherkasy Oblast, Chernivtsi Oblast and Chernihiv Oblast, the City of Kyiv, and the City of Sevastopol. The cities of Kyiv and Sevastopol shall have special status determined by the law of Ukraine.	**Article 133.** The system of the administrative and territorial structure of Ukraine shall include **the following administrative-territorial units**: the Autonomous Republic of Crimea, oblasts, rayons, cities, city districts, settlements and villages. Ukraine shall be composed of the Autonomous Republic of Crimea, Vinnytsia Oblast, Volyn Oblast, Dnipropetrovsk Oblast, Donetsk Oblast, Zhytomyr Oblast, Zakarpattia Oblast, Zaporizhia Oblast, Ivano-Frankivsk Oblast, Kyiv Oblast, Kirovohrad Oblast, Luhansk Oblast, Lviv Oblast, Mykolayiv Oblast, Odesa Oblast, Poltava Oblast, Rivne Oblast, Sumy Oblast, Ternopil Oblast, Kharkiv Oblast, Kherson Oblast, Khmelnytskyi Oblast, Cherkasy Oblast, Chernivtsi Oblast and Chernihiv Oblast, the City of Kyiv, and the City of Sevastopol. The cities of Kyiv and Sevastopol shall have special status determined by the law of Ukraine.
Article 141. Village, settlement, city, rayon or oblast radas shall comprise deputies elected for a five-year term by residents of village, settlement, city, rayon or oblast on the basis of universal, equal, and direct suffrage by secret ballot. Territorial communities shall elect respectively the head of the village, settlement, or city, who shall lead the executive body of the rada and preside at its meetings, for a four-year term, on the basis of universal, equal, and direct suffrage by secret ballot. The status of heads, deputies, and executive bodies of a rada, their powers, and procedures of their establishment, reorganisation, and liquidation shall be determined by law. The head of a rayon rada and the head of an oblast rada shall be elected by the respective rada and shall lead the executive staff of the council.	**Article 141.** Village, settlement, city, rayon or oblast radas shall comprise deputies elected for a five-year term by residents of village, settlement, city, rayon or oblast on the basis of universal, equal, and direct suffrage by secret ballot. Territorial communities shall elect respectively the head of the village, settlement, or city, who shall lead the executive body of the rada and preside at its meetings, for a four-year term, on the basis of universal, equal, and direct suffrage by secret ballot. The status of heads, deputies, and executive bodies of a rada, their powers, and procedures of their establishment, reorganisation, and liquidation shall be determined by law. The head of a rayon rada and the head of an oblast rada shall be elected by the respective rada and shall lead the executive staff of the council.
Absent	**Citizens of Ukraine who permanently live in the territory of the administrative-territorial unit can at the local referendum express a no confidence in the corresponding village, settlement, city, rayon or oblast rada, in the head of the village, settlement, or city, on the basis of which their powers shall be early terminated.**
Absent	**Citizens of Ukraine who permanently live in the in the territory of the administrative-territorial unit have the right to recall the people's deputy of the corresponding village, settlement, city, rayon or oblast rada in accordance with the order established by law.**
Absent	**The powers of the people's deputy of the village, settlement, city, rayon or oblast rada shall be terminated early by the decision of the court in the order established by law in case of absence without valid excuse at more than half of the plenary meetings during one calendar year or in case of voting instead of other people's deputy.**

2019. № 3 (33)

Special Edition

ELECTRONIC DIRECT DEMOCRACY

Format 70x108/16
Type. Garamond
Paper offset. Digital printing. Conv. p. sh. 7,96.
Order. № 33. 29.03.2019. Circulation 300 copies.
Publisher: Non-governmental organization «Eurasian Social Sciences Association»
Sayat-Nova Street 8/17 Yerevan, ARMENIA, 0001
E-mail: earj.info@gmail.com
Certificate subject of publishing 03ա1056429
Registered by the Central Authority of the State Register 18.04.2016
Registration number 211.171.906429

http://www.earj.org/

2019

© Eurasian Social Sciences Association
© Eurasian Academic Research Journal

ESSA
Eurasian Social Sciences Association

2019 № 3 (33)

Eurasian Academic Research Journal

• Law • Economics •
• Public administration •
• Social sciences •